

(श्री) शाण्डिल्य सूत्रम् (महिमीमंसा)
of शाण्डिल्य महर्षि with the
भाष्य of स्वप्नेश्वर - Edited by the
Panditas of वेङ्कटेश्वर प्रेस - slightly
brittle condition, careful handling
is needed - bearing library stamps.
Mumbai, 1960 Vikram era.

Philosophy

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(15) ✓

(1261)

Bill No. 5/07-08

156
2008-0616 ✓

॥ श्रीः ॥

श्रीशाण्डिल्यसूत्रं ।

(भक्तिमीमांसा)

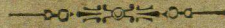
श्रीशाण्डिल्यमहर्षिप्रणीतम् ।

तथा

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्या-

याचार्यस्वप्रेश्वरविरचितेन

भाष्येण संयुतम् ।

तदेनत्

श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजेन

मुम्बय्यां

स्वकीयेन “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) मुद्राक्षरयन्त्रेण

मुद्रयित्वा विजयते.

आषाढ शके १८२५, संवत् १९६०.

277

B. D. HOME LIBRARY.	
DAYALBAGH.	
NO. <u>11 277</u>	
DATE <u>7/2</u>	<u>A 136</u>
PRICE <u>14</u>	

Centre for the Arts

DATA ENTERED

Date 25/07/08

SANS

294.543

SMA

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

	KALASHI
	Rare Book Collection
	ACC No. R-616
IGNCA	Date: 28.3.08

277

श्रीः ।
श्रीशाण्डिल्यसूत्रम् ।

(भक्तिमीमांसा)

श्रीशाण्डिल्यमहर्षिप्रणीतम् ।

तथा

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्या-

याचार्यस्वप्नेश्वरविरचितेन

भाष्येण संयुतम् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदेनत

श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजेन

मुम्बय्यां

स्वकीयेन “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) मुद्राक्षरयन्त्रेण

मुद्रयित्वा विजयते ।

आषाढ शके १८२५, संवत् १९६०.

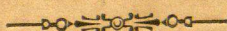
B. D. HOME LIBRARY,
DAYALBAGH,

NO. 277

DATE 7/32

PRICE 1/4

क्रय्यपुस्तकानि-(वेदान्तग्रन्थाः)

नाम.

की. रु. आ.

ब्रह्मसूत्र (शारीरक) वेदान्ततत्त्वप्रकाश भाषा	
भाष्यसमेत श्रीप्रभुदयालुविरचित बहुत सुधोध है	४-०
ब्रह्मसूत्र (शारीरक) भाषाटीका	१-८
वेदान्तपरिभाषा-शिखामणिटीका और मीणप्रभा	
टीकासमेत	२-८
वेदान्तपरिभाषा अर्थदीपिकाटीका समेत	१-०
वेदांतपरिभाषा अत्युत्तम भाषाटीका समेत	१-४
वेदांतसार संस्कृतमूल और संस्कृतटीका तथा भाषा-	
टीकासहित	०-१२
पंचदशीसटीक (संस्कृत टीका)	२-०
पंचदशी पंडित मिहिरचंद्रकृत अत्युत्तम	
भाषाटीकासहित	४-०
पंचदशी भाषा-आत्मस्वरूपजीकृत	३-०
शारीरक ब्रह्मसूत्रम्-मध्वभाष्य समेतं तत्त्वप्रकाशि-	
काटीकोपेतंच	५-०
गीता चिद्घनानन्दस्वामिकृत गूढार्थदीपिका मूल	
अन्वय पदच्छेदके सहित भाषाटीका	७-०
गीता आनन्दगिरिकृतभाषाटीका	२-८
श्रीमद्भगवद्गीता सान्वयव्रजभाषा दोहासहित	१-४
गीतामृतरंगिणी भाषाटीका (रघुनाथप्रसादकृत)	
अक्षरबड़ा	१-०
गीतामृततरंगिणी भाषाटीका पाकिटबुक	०-१२
श्रीरामगीता मूल	०-२

संपूर्ण पुस्तकोंका "बड़ासूचीपत्र" अलग है मँगालीजिये.

पत्ता-खेमराज श्रीकृष्णदास "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस-बंबई.

शाण्डिल्यसूत्रसभाष्यम् ।

परमेश्वरोजयति ।

प्रपद्य परमं देवं श्रीस्वप्नेश्वरसूरिणा ।

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥ १ ॥

गोविन्दचरणद्वन्द्वमधुनो महद्द्रुतम् ।

यत्पायिनो न मुह्यन्ति मुह्यन्ति यदपायिनः ॥ २ ॥

जीवानां ब्रह्मभावापत्तिर्मुक्तिरिति वक्ष्यते । जीवाश्च ब्रह्मणोऽत्यन्तमभिन्ना इति तेषां संसारस्त्रिगुणात्मकान्तःकरणोपाधिकृतो न साहजिकः स्फटिकस्येव जपादिसन्निधिकृतं लौहित्यादिकम् । स चोपाधिकत्वादेव न ज्ञानेन निवर्तनीयः किन्तु पाध्युपधेययोरन्यतरहानेन तत्सम्बन्धहानेन वा । न हि निपुणतरदर्शनेनाप्युपाधियोगे स्फटिकलौहित्यभ्रमनिवृत्तिरस्ति तथेह न सर्वसत्तास्फुरणात्मनो हानिः सम्भवति न वा सम्बन्धस्य । तस्य तदुभयस्वरूपानतिरेकात् । परिशेषादुपाधिहानादेव भ्रमनिवृत्तिर्नात्मज्ञानात् । उपाधिहाने च कारणान्तरमन्वेष्टव्यम् । तच्चेश्वरभक्तिरेवालौकिकत्वाच्छ्रुतिस्मृतिसिद्धा । तथा (गी० । अ० १४ । श्लो० ६)—

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत”

इत्युपक्रम्य

“मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इत्युपसंहरन् भगवानेवात्मभक्तेस्त्रिगुणात्मकान्तःकरणलयपूर्वकं ब्रह्मानन्दावाप्तिलक्षणमुक्तिहेतुतामाह ॥ न चात्मज्ञानवैयर्थ्यम् ॥ अश्व

द्वामलक्षालनेन भक्तावुपयोगात्, न त्वपरोक्षान्तःकरणरूपोपाधिधर्मा-
ध्यासनिराससमर्थं ज्ञानम् । अत एव (गी० । अ० १४ । श्लो० १९) —
“गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति” इति (गी० । अ० १४ श्लो० ४१) —
“ज्ञानसंछिन्नसंशयम्” इत्यादावयमर्थः स्फुट एवान् चाज्ञानकृतः सं-
सारः। येन ज्ञानान्निवृत्तिरपि वक्तुं शक्या ॥ प्रमाणाभाववद्भजतावयवादेः
कारणस्याभावादज्ञातशुक्तिरुत्पत्त्यसम्भवाच्च ॥ अपि च (छान्दो०) —
‘कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादसतः सज्जायेत’ इति श्रुतिः कार्यसत्तया
कारणसत्तां बोधयन्ती संसारस्य सत्यत्वमेवाह । नितराश्च (छान्दो०) —
‘सत्यसंकल्पः’ इत्यादिना परमेश्वरसर्गस्य । नापि भगवान् बादरायणः
क्वचिदपि सूत्रे संसारस्याज्ञानकल्पितत्वमुक्तवान्, प्रत्युत स्वप्रसृष्टिनि-
राकरणेन जाग्रत्सृष्टेः सत्यत्वम् ॥ न च दृष्टान्तार्थं तत् ॥ मानाभावात् ।
सुखादिधर्माणां तु साहजिकत्वं नोपपद्यते । सुखादयो न साक्षादात्म-
विकाराः । आत्मनि प्रतीयमानत्वाद्गौरत्वादिवत् । सुखाद्युपलब्धिः
सकरणिका क्रियात्वादित्यत्र लाघवात् समवायेनैव करणजन्यत्वं
युज्यते श्रोत्रजन्यत्वमिव शब्दस्य । सुखादयः करणसमवेताः अना-
दीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् शब्दवदिति परमते । उभयमते स्पर्शशून्येन्द्रि-
यग्राह्यगुणत्वात् । आत्मसिद्धिस्तु सर्वसत्ताप्रकाशकतयेति सर्वमेतद्वि-
तीये तृतीये स्फुटीभविष्यति । तस्मात् पुरुषार्थहेतुत्वाद्दर्पस्येव
भक्तेर्मीमांसाविवित्सयेदं सूत्रम्—

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथेत्यधिकारार्थो नानन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं हि न स्वाध्याया-
ध्ययनस्य । आनिन्द्ययोन्यधिकृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् । नापि शमादिस-
म्पत्त्यर्थः ॥ मुमुक्षामात्रस्य भक्त्यधिकारत्वात् । यथामन्त्रवर्णः (श्वेता) —

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति ।

न च मङ्गलार्थोऽपि ॥ तदुच्चारणमात्रस्य मङ्गलत्वात् । तथा च
मुमुक्षुणा भक्तिविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । जिज्ञासया विचार आक्षि-
प्यते । यद्यपि परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तेर्न धर्मवत् कृतिसाध्यत्वं न
वा ब्रह्मवज्जेयत्वमात्रथापि तस्याः स्वकारणपूर्वसुकृतैहिकगौणभक्त्या-
दिसंपन्नाया अपि नेयं भक्तिः नेयं निःश्रेयसार्था नेयमुत्तमविषयेत्या-
दिकुतर्कबलेन निवृत्तिरपि भवति यथा पत्यौ पत्न्याः । तन्निरासमुखे-

नैव तन्मीमांसाया भक्तावुपयोग इति अतःशब्देनोच्यते । यतः कुत-
र्कनिरासोऽपेक्षणीयः अतस्तज्जिज्ञासेति । अत एव (विष्णुपु० ।
अंशे १। अ० २० श्लो० १६)-

“नाथ योनिसहस्रेषु येषुयेषु व्रजाम्यहम् ।

तेषुतेष्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि” इति

तद्विच्युतिप्रार्थनमपेक्षितत्वादिति । अत एव च फलवद्भक्त्यङ्ग-
मपि विचारः फलवानेवेति ॥ १ ॥

अथ तस्या लौकिकाकारतामन्तरेण बुद्धचनारोहान्न विचार-
विषयत्वम् । अतस्तल्लक्षणमुच्यते ।

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

अत्र सा परोति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । परोति गौणीं
व्यावर्तयति । ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायम् । आराध्यविषयकरागत्वमेव
सा । इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरणवृत्तिविशेष एव भक्तिः । तद्वैशेष्यं
च लौकिकानुरागादौ सुग्रहम् । यथोक्तं परभक्तिमता प्रह्लादेन-
(विष्णुपु० । अंशे १। अ० २०। श्लो० १७)-

“या प्रीतिरिविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु” ॥

अत्र प्रीतिपदेन सुखनियतो राग एव लक्षितः । अन्यथा प्रीतेः
सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् । तस्याः सुखज्ञान-
नरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयत्वासम्भवात् ।
तस्मादनुरक्तिरेव सविषयिणी लक्षिता ॥ न च विषयजन्यप्रीतिरर्थः ॥
जनकसप्तम्या अननुशासनात् । किञ्च ‘अच्युतास्तु सदा त्वयि’ इत्यत्र
भक्तेरीश्वरविषयतासिद्धौ प्रीतिपदेनापि तदेकवाक्यतया सैवोच्यते ।
पूर्वं प्रतिजन्म भक्तिप्रार्थनम्, इह तु विषयरोगदृष्टान्तेन तस्या एव
सर्वथाप्यपरिहार्यत्वप्रार्थनमिति विशेषः । विषयजन्यप्रीतिरपि रागं
विना न सम्भवतीति रागावश्यकत्वम् । तथा च पातञ्जलसूत्रम्-
(पा. २। ८) ‘सुखानुशयी रागः’ इति । तस्यैव वक्ष्यमाणलिङ्गेषु
व्यापनाल्लाघवाच्च भक्तित्वं न तु क्वचित् स्मरणस्य, क्वचित् कीर्त-
नादेः । अननुगमात् ॥ न च तज्ज्ञानस्य तत्त्वम् ॥ द्वेषादिमत्स्वपि तत्प्रस-
ङ्गात् ॥ नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानं सा ॥ पूजानमस्काराद्याराधनास्वननुग-

मात् ॥ अपि च बलाद्भयाद्भानमस्कार्यत्वादिज्ञानवत्यपि भक्तोऽयमनु-
रक्तोऽयमिति व्यवहारापत्तेः ॥ अनुरागादिसहिताराध्यत्वज्ञानमिति
चेत्-अनुराग एवास्तु ॥ अत एव (गी. । अ. १० । श्लो. ९ ।)-

“मच्चित्ता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ २ ॥”

इत्यादौ तद्रतचित्तप्राणादीनां भजनमुक्तं नाराध्यत्वेन ज्ञानवता
मेव । अत एव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपतरु-
णीनामपि भक्तिफलं मुक्तिः स्मर्यते । अनुस्तु न लक्षणान्तर्गतः । कि-
न्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनु पश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम् ॥
ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्रकृतभक्तित्वं प्रसज्येत ॥ जगत एव
परमेश्वरात्मत्वात् ॥ अथ विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यम् ॥ तथापि
गोपीप्रभृतीनां प्रादुर्भावावच्छिन्नेश्वरभक्तावव्यापकम् ॥ उच्यते ॥ जीवो-
पाध्यनवच्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति । एवञ्च प्रादुर्भावाव-
च्छिन्ने परिपूर्णे च रक्तिः संगृहीता भवति ॥ २ ॥

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्यामृतत्वं फलमुप-
दिश्यते (छा० ।)-“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति इति । तस्मान्निष्फलत्वगो-
णफलत्वनिबन्धना तदजिज्ञासा परिहृता भवति ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते न तु तद्भक्तिः । तथा
चामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्भूषे ॥ नैष दोषः ॥ संस्था भक्तिरेव ज्ञानं
द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात् । राजाद्यनुरक्ताः
स्वत्वमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति व्यपदिश्यन्ते न पुनः प्रतिपक्ष-
भूषालाः । शब्दार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपीति । अत एव चिरका-
लिकोपाख्याने [महाभार० । शा० । अ० २६७]-

“विमृश्यते न कालेन पत्नीसंस्थाव्यतिक्रमः ।

सोऽब्रवीच्च भृशं ततो दुःखेनाश्रूणि वर्तयन्”

इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः । तस्मात् संस्था भक्तिरिति ।
एवञ्च [ब्रह्मसू० । अ० १ । पा० १ । ७]-‘तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्’
इति बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेय इति ॥ ४ ॥

तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥

तया मुक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपक्षीणं यस्मात् । चकार उक्तयुक्ति-
समुच्चयार्थः । [गी० । अ० ७ । श्लो० १३]-

“देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि”

इत्यादि, तथा प्रह्लादं प्रति भगवद्राक्यं (विष्णुपु० । अंशे १ ।
अ० २० । श्लो० २१)-

“यथा ते निश्चलं चेतो मायि भक्तिसमन्वितम् ।

तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि”

इति स्थितम् ॥ ननु (श्वेताश्व० ।) “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुतातद्विरोधेन
स्मृतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न॥ अत्रापि तयैवोपक्षयात् । तथा हि ।
अतिमृत्युपदं न मुक्तौ रूढम् । किन्तु यस्यां सत्यां मृत्योरतिक्रम इति
व्युत्पत्त्या तदपेक्षया, यतो भक्तेर्मृत्यवतिक्रम इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवा-
तिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् । उपपदविभक्त्यर्थपेक्षया कारकविभक्त्यर्थस्य
बलवत्त्वात् । (गी० । अ० १२ । श्लो० ७)-

“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्”

इत्यादिना भक्तितो मृत्यवतिक्रमप्राप्तेः । मन्त्रश्च भवति (तैत्ति-
रीयमन्त्रभागे)-‘त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्’ इति । अत्र यजनं भक्तिः । तथैव तत्कल्पे
व्याख्यानात्॥ न चास्यां श्रुतौ भक्तेरसन्निधानम्॥ मुक्तावपि तुल्यत्वात्॥
तस्मादनपायि श्रुत्या ज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयत इति ॥ ५ ॥

ननु तथापि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह ।

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥

भक्तिः खलु राग एव भवितुमर्हति । कुतः । द्वेषविरोधित्वात् ।
लोके हि द्वेष्टायं भक्तोऽयमिति मिथो विरुद्धधर्मवति व्यवह्रियते । तत्र
द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । एवं च वैष्णवे भगवति
शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धाय (विष्णुपु० । अं० ४ । अ० १५ । गद्यम् १०)-

‘अयं हि भगवान् कीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासु-
रदुर्लभं फलं प्रयच्छति । किमुत सम्यग्भक्तिमताम्’ इत्युक्तम् । तथा
चात्रिस्मृतौ-

‘विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।

शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः’ इति
तत्रापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात् । तथा च गीतासु [अ०
१६। श्लो० १८]-

‘मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्’ इति ।

तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते । किञ्च
(तैत्ति० उप०) ‘रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति’ इति शब्दाद्ब्रह्मान-
न्दाविर्भावमुक्तेर्ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुतावगम्यते । रसश्च रागः
(गी० । अ० २ । श्लो० ५१)-

‘रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’

इत्यादौ प्रसिद्धः । अत्र रसो विषयरोगः । अत एव च रामल-
क्ष्मणादीनां स्वर्लोकारोहणमुक्त्वा (विष्णुपु० । अं० ४ । अ० ४ ।
गद्यम् ४ ।) ‘येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोशलनगरजा-
नपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सलोकतामापुः’ इति साक्षादेव भक्ता-
वनुरागशब्दः प्रयुक्त इति । तस्मादपि न ज्ञानं, किन्त्वनुरागरू-
पैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति ॥ ननु द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे लिङ्गम्,
उदासीनत्वेनानैकान्त्यादिति चेत् ॥ उच्यते ॥ द्वेषकार्यं निवृत्तिस्त-
द्विरोधिनी प्रवृत्तिरिति । भवति च भक्तानां भजनीयानुवर्तनादौ
प्रवृत्तिस्तद्विरोधिनां तदनुवर्तनादौ निवृत्तिः । एवञ्च कार्यमुखेन
विरोधमभिप्रेत्य द्वेषविपक्षेत्युक्तम् । तथा च प्रयोक्तव्यं-भक्तिर्भजनी-
यगोचररागरूपा तदनुवर्तनादिति हेतुः । हितसाधनता धीभिन्ना आत्म-
विशेषगुणत्वाद् यत्रैवं तत्रैवं यथा द्वेषः । रागोत्कर्षेण तदनुवर्तना-
द्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च । किं च यो यस्मिन् भक्तस्तत्र तस्योदासी-
न्याभावेऽगते भक्तिस्तादृशानुवर्तनाद्यनुकूलद्वेषविरोधिगुणरूपा अनुव-

तर्नहेत्वात्मविशेषगुणत्वाद्वितसाधनताधीवादिति हितसाधनताधी-
त्वबाधसहकारेण परिशेषाद्रागत्वसिद्धिः । किमुत भक्तिमतामित्ये
तत्कैमुतिकन्यायो विरोधिन्येव द्रष्टव्यः । (गी० । अ० ९ । श्लो० ३२)-

‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः’ इत्यादौ च । एवं (गी० । अ० १६ ।
श्लो० १८)-‘मामात्मपरदेहेषु’ इत्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात् तद्वि-
रोधिगुणो जीवोपाधिपरिहारेण परात्मगोचरो राग एव भक्तिरूपः
संसारनाशहेतुः । एतदेवोक्तं-‘मामप्राप्यैव’ इति । चकारात् पुलका-
दिरागलिङ्गेनापि रागवत्त्वम् । प्रसिद्धं हि ‘पुलकाश्वितेन कथयति
मय्यनुरागं कपोलेन’ इत्यादौ । भक्तेर्गुणान्तरत्वे तु पृथगलिङ्गता-
कल्पने गौरवात् । स च रागः केषांचिदिष्टसाधनताज्ञानजन्योऽपि
यागादिवदिच्छारूप एव । अस्माकं तु प्रीणाम्यनुरज्यामि नेच्छा-
मीत्यादिप्रतीतिः रागतः पृथगेव द्वेषवत् । इच्छाया असिद्धमात्रविषय-
त्वाद्रागस्य सिद्धासिद्धविषयकत्वाच्च । प्रत्युत तस्येच्छात्वादिव्या-
प्यत्वकल्पनागौरवाच्चेति दिक् । तस्मान्न तल्लक्षणासिद्धिरिति ॥ ६ ॥

ननु भक्तिः क्रियात्मिका । सा च निःश्रेयसाय न क्षमते (तैत्ति०
आरण्य० । खिलप्रश्ने-ऋक् २१)-‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः’ इत्यादिश्रुतिभ्य इति आशङ्कां परिहरन्नाह ।

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥ ७ ॥

सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति । प्रयत्नानुविधानाभा-
वात् । यन्न प्रयत्नानुविधायि तन्न क्रियात्मकं यथा ज्ञानम् । तद्वि
प्रमाणसम्पत्त्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं वा श-
क्यते । तथा भक्तिरपि । न हि रागिणां प्रमदापुत्रादिविषयिणी पुंव्या-
पारेण तथातथा भवति भक्तिः किन्तु पूर्वसुकृतगौणभक्त्यादिसा-
धनाधीनेति ॥ ७ ॥

अत एव फलानन्त्यम् ॥ ८ ॥

यतः सा न क्रियात्मिका अत एव तत्फलस्य निःश्रेयसस्या-
नन्तत्वमुपपद्यते । अन्यथा (छां० १) ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते
एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यनेनामृतत्वस्यापि क्षयित्वं
प्रसज्येतेति ॥ ८ ॥

तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

भवति हि भगवद्वाक्यं-(गी० । अ० ७ । श्लो० १९)-

‘ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ’

इति ज्ञानवतः प्रपत्तिरुक्ता । भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतरप्रपत्तिवादिति । यथा तदनन्तरं-(गी० । अ० ७ । श्लो० २०)-

‘ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ’

इत्यनेन देवतान्तरप्रपत्तिनिन्दामुखेनैव प्रपत्तिः स्तूयते । तत्र देवताभक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानस्य । तस्या एव प्रपत्तेरुभयत्र प्रत्यभिज्ञानात् इति । चकाराज्ज्ञानानन्तर्यश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम् । यथा -(गी० । अ० १९ । श्लो० १९)-

‘ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ’ इति ॥

(गी० । अ० ९ । श्लो० १३)-

“ भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ”

इति च । तस्मान्न ज्ञानात्मिका । यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानभेदः सिद्धः ॥ तथापि भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्कानिरासार्थमेतत् । इदं तु चिन्त्यते-भगवद्गीतावाक्यानि न शब्दविधया वेदवत् प्रमाणम् ! किन्तु भारते स्मृतित्वेन । तथा च कथं शब्दादिति निर्देशः । अत्रैकेऽनुमितशब्दादिति व्याचक्षते ॥ अत्रोच्यते ॥ अदृष्टार्थं कभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वम् ॥ तच्च गीतास्वप्यविशिष्टम् । अत एव भगवद्गीतासूपनिषत्स्विति दृश्यते । केवलं त एव श्लोका व्यासेन निबद्धाः । तथा च पुराणान्तरं-

‘ गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ’ इति ॥

न च शूद्राणामश्रवणप्रसङ्गः । भारतश्रवणाभ्यनुज्ञानेनैव तदुपपत्तेः ॥ प्रणवादिश्रुत्यादिवत् तद्विहायेति चेन्न ॥ लक्षताऽपरिपूर्यते । तथा चोक्तमाचार्यैः-

‘तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेशितान् ।

स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते’ इति ॥ ९ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्विरचिते शाण्डिल्यशतसूत्रीयभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

एवममृतत्वं प्रत्यनन्यथासिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञानयोग-
भक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्यारम्भः—

सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥

आह्निकसमाप्तावुक्तस्य पुनः स्मरणाय सेति निर्देशः । सा परा
भक्तिर्मुख्या प्रधानम् । इतरैरात्मज्ञानयोगादिभिः स्वोपकार्यतयोपे-
क्षितत्वादित्यर्थः । (छान्दोग्ये) —‘यो वै भूमा तत्सुखम्’ इत्या-
द्युपक्रम्यास्त्रायते—‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इति । तथा—‘स वा एष एवं पश्य
त्रेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मा-
नन्दः स स्वराड् भवति’ इति । तत्रात्मरतिरूपायाः परभक्तेः पश्यन्निति
दर्शनमप्रियत्वादिभ्रमनिरासमुखेनाङ्गं भवति । यथादण्डी प्रैषमन्वाह
प्राचीनावीती दोहयति अभिजानन् जुहोति धनवान् सुखवानित्यादौ
दण्डाद्यङ्गं तथा दर्शनमपि रतेरङ्गम् । मननविज्ञानयोरुक्तप्रदर्शनार्थ-
तया न्यायप्राप्तयोरनुवादः । एवमात्मक्रीडादेरतिनैयत्यादर्थप्राप्तो-
ऽनुवाद एव । अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ दर्शनाद्युद्देशेन वा
रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन् । तस्मात् (पूर्वमीमांसायां । अ० ३।
पा० १। सू० २) ‘शेषः परार्थत्वादिति न्यायादर्शनमङ्गम्’ इति । अत
एव भगवान् मनिरपि—(महाभार० । शान्ति० । अ० १९४ ।)

‘यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत् परतमा गतिः’ ॥

इत्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति ॥ १० ॥

प्रकरणाच्च ॥ ११ ॥

प्रकरणं । रतेरेव फलवत्त्वात् तस्यास्तत्प्रकरणस्थं दर्शनमङ्गं भवि-
तुमर्हतीति ॥ ११ ॥

दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ १२ ॥

अथ दर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यलक्षणममृतत्वं तथा च तस्यैव
प्रकरणमिति वैपरीत्यमिति चेन्न ॥ तेन तच्छब्देन व्यवधानात् ।
(छां०) —‘स स्वराड् भवति’ इत्यत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टात्मरतिमानेवो-

पस्थाप्यते न विप्रकृष्टः । 'पद्यन्' इति व्यवहितोपस्थितौ कारणाभावात् ॥ प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न ॥ अन्योन्याश्रयात् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वाच्च ॥ १३ ॥

दृष्टं हि लोके सौंदर्यादिज्ञानस्य तरुण्यास्तरुणे रतिहेतुत्वं न तु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यंगत्वमवसीयते । दृष्टं च प्रकृतेर्निष्करुणत्वालपमहिम्त्वाप्रियत्वादिज्ञानं मनोमालिन्यकारणं, भूतेषु करुणाबहुलाव्याहतैश्वर्यातिशयितरूपाश्रय आत्मेति ज्ञानान्मालिन्यनिवृत्तिस्ततः परा भक्तिरिति । अत एव गीयते (गी० । अ० ५ । श्लो० १७)

‘तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकलमषाः’ इति ॥

तथा आयुर्वेदेषु (अष्टाङ्गहृदये । अ० १ । श्लो० २३) ।

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्” ॥ १३ ॥ इति ॥

अत एव तदभावाद्बल्लवीनाम् ॥ १४ ॥

यत एव ज्ञानं दृष्टोपकारकमङ्गमत एव दृष्टोपकारं निरस्य मनोमालिन्यादिबाधात् प्रधानभगवदनुरागमात्रेण बल्लवीनां मुक्तिः स्मर्यते । यथा (विष्णुपुराणे । अंशे ५ । अ० १३ । श्लो० १४ । १५)-

‘तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया सती ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका’ इति ॥

अत्र सुखदुःखलिङ्गेनानुरागोऽनुमीयते न मुक्तिरिति वाक्यार्थः । द्वारबाधात् । नवहतकृष्णलेनापि कर्मणा फलसिद्धिरिव तासां रागान्मुक्तिः । तदप्यवगम्यते ज्ञानमङ्गमेव । प्रधानत्वे तु तदभावे फलं न स्यात् । चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । तत्कारणश्रवणमननाद्यसम्भवात् । किन्वनुरागनियतानुस्मृतिरेव ॥ न चायमर्थवादः ॥ अपूर्वार्थत्वात्, सन्निधौ विध्यभावाच्चेति ॥ १४ ॥

भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्या साहाय्यात् ॥ १५ ॥

इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थानलिङ्गबाधमाक्षिप्य समाधीयते, यथा श्रुतं (गी० । अ० १८ । श्लो० ५५)-

‘भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इति ॥

तत्र (तैत्तिरीयसं० । का० १ । प्र० ५ । अनुवाकः ८)-‘ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इतिवत् कारकश्रुत्या बलीयस्या भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते । यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे प्रत्यक्षगम्ये न श्रुतेरवकाशः ॥ तथापि ब्रह्मविषयिण्या रतेर्ब्रह्मविषयज्ञानोपकार्यत्वं न प्रत्यक्षगम्यम् । किन्तु तरुण्यादेः रतौ तथा दर्शनेन ब्रह्मगोचरायामप्यनुमातव्यम् । तथा च लिङ्गत्वे पर्यवसानादिति चेत् ॥ न दोषः ॥ तथाहि ॥ यदि केवलं जानातीति वदेन्न त्वेवम् । किन्त्वभिजानातीति । अभिज्ञा पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते । तथा भक्त्युपकारिपूर्वज्ञानं तत्फलरूपभक्तिप्रवर्तकम् । अनन्तरं यावत् तद्दाढ्यं भक्त्यैवाभिज्ञप्तिभावेनापेक्ष्यते । ब्रीह्यवहननेनावधातवादिति कार्यसाहाय्यार्थमुक्तम् । ततो ज्ञानदाढ्येन भक्तिदाढ्ये सति विशत इति । तस्मान्नेयं श्रुतिः, किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति । एतमेवार्थं स्फुटीकरोति ॥ १५ ॥

प्रागुक्तं च ॥ १६ ॥

भक्त्या माभित्यस्य पूर्वं ‘ब्रह्मभूयाय कल्पते, इत्यभिधाय (गी० अ० १८ । श्लो० ५४)-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्’ ॥

इत्युक्तम् । तस्य तु ज्ञातब्रह्मणो ज्ञानप्रयोजनाभावाद्युक्तमनुवादत्वमिति ॥ १६ ॥

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ १७ ॥

एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्तयोरत्र विकल्पपक्षोऽपि प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम् । न ह्यङ्गाङ्गिनोरेकत्र विकल्पो भवतीति । अपिशब्दात् समुच्चयोऽपीति ॥ १७ ॥

देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात् ॥ १८ ॥

कचिदेवं श्रूयते (श्वेताश्व०)-

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ इति ।

अत्र देवभक्तिरीश्वरेतरस्मिन् देवे मन्तव्या । कुतः । गुरुभक्तिसाहचर्यात् । साहचर्यं हि नामृतफलायां भक्तौ घटते । इन्द्रादिदेवतास्त्वारार्थिताः शुभवज्ज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्यमपि निर्णायकम् । साहचर्यादुल्लेखशब्दवदुक्तयुक्तेरुपष्टम्भकमेतत् ॥ १८ ॥

योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत् ॥ १९ ॥

योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च भवति । समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेक्षणात् । ननु [पूर्वमीमांसायाम् । अ० ३ । पा० १ । सू० २१] 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्याद्' इति न्यायात् प्रधानांगं योगः । कथमङ्गाङ्गत्वमित्यत आह ॥ प्रयाजवदिति ॥ यथा प्रयाजो वाजपेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादेरप्यङ्गं तद्वत् । तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात् केवलं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानप्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति । एवंविषयवैराग्यमपि उभयार्थं मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

ननु [योगे । पा० १ । सू० २३] - 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' इति पतञ्जलिस्मरणं दुरपह्वम् । तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिद्धयर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह-

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ २० ॥

तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानम् । तथा समाधिसिद्धिरिति न स्मृतिविरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषस्तत्रैव [योगे । पा० १ । सू० १७ । २८] - 'तस्य वाचकः प्रणवः', 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' इति ॥ २० ॥

हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात् सङ्गवत् ॥ २१ ॥

योगशास्त्रप्रस्तावादिदं सूत्रम् । योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशेषाद्भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव । तथा च सूत्रम् (यो० । पा० २ । ३) - 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इति । एवञ्चेदुच्यते । नैवं वाच्यम् । उत्तमास्पदत्वात् ॥ भक्तेः परमेश्वरविषयत्वादिति यावत् । न हि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वेनैव । यथा सङ्गत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असत्सङ्गत्वेन तद्वत् । तथा चेश्वरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्वं मोक्षाननुगुणत्वं चोपाधिः ॥ न चासात्त्विकी सा [गी० । अ० १७ । श्लो० ४] त्यजन्ते सात्त्विका देवान्' इत्यादिना सात्त्विकत्वकीर्तनादिति ॥ २१ ॥

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ २२ ॥

तदेव भजनं मुख्यं तस्या भक्तेर्वा मुख्यत्वम् । एतत् सर्वथैव निश्चितं, यस्मादेवं शब्द्यते (गी० । अ० ६ । श्लो० । ४६ । ४७) -

“तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ इति ॥

अत्र विशेषणानां तपआदीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेष्याणां माधिक्यं क्रमादिति मन्तव्यम् । न खल्वङ्गस्य मुख्यादाधिक्यमुपपद्यते । तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति ॥ २२ ॥

श्रुत्यर्थेनापि तदुत्पत्तिपरिहारार्थं पठति ।

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ २३ ॥

अत्र कृत्स्नोऽपि द्वादशाध्याय उदाहरणम् (गी० । अ० १२ । श्लो० १-७)-

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” ॥ १ ॥ इति प्रश्नः ।

“मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्” ॥ ७ ॥

इति निरूपणम् । ताभ्यां भक्तेः प्राधान्यसिद्धेः नार्थवादत्वमायाति । प्रश्ननिरूपणं हि निर्णयार्थं प्रसिद्धं न स्तुत्यर्थमिति । केवलाङ्गानुष्ठानेन क्लेशाधिक्यमेवेति ॥ २३ ॥

श्रद्धाप्रसङ्गाद्भक्तेः श्रद्धारूपत्वशङ्कापिशार्ची निराकरोति-

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥ २४ ॥

भक्तिर्न सर्वथा श्रद्धात्वेन शङ्कनीया ॥ श्रद्धायाः कर्ममात्राङ्गत्वात् । न चैवमीश्वरभक्तिरिति ॥ २४ ॥

तस्यां तत्त्वे चानवस्थानात् ॥ २५ ॥

(गी० । अ० ६ । श्लो० ४७)—

“श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः”

इति हि श्रुतम् । तत्र भक्तौ श्रद्धारूपायां श्रद्धांगत्वे प्रतीतेऽनवस्थाप्रसंगात् श्रद्धाया अनंगत्वात् । अन्यथा तस्यामपि श्रद्धान्तरमित्यनवस्थैव । तस्मादारम्भणीयारम्भे आरम्भणीयवदाचमने चाचमनवद्भक्तौ श्रद्धा नाङ्गं स्यात् । “श्रद्धाभक्तिसमन्वितः” इति भेदेन कथनाच्च ॥ २५ ॥

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुज्ञानाय सामान्यात् ॥ २६ ॥

ज्ञानप्राधान्ये ज्ञानकाण्डमित्युत्तरकाण्डप्रसिद्धिर्न स्यादिति मन्वानं प्रत्युच्यते । भक्त्यर्थं ब्रह्मकाण्डं श्रूयते न ज्ञानार्थम् । अज्ञातार्थज्ञापनस्य काण्डद्वयसाध्यत्वात् । अन्यथा धर्मज्ञानार्थं पूर्वकाण्डाम्नातमपि ज्ञानकाण्डं स्यात् ॥ न च ज्ञानविधिः सम्भवति ॥ येन तत्प्राधान्यादपि ज्ञानकाण्डं भवेदिति तस्माज्ज्ञानकाण्डमिति भ्रमः । किन्तु ब्रह्मकाण्डमेव । अत एव (ब्रह्मसू० ध्या० १ । पा० १ । सू० १)—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति सूत्रितम् । तच्च भक्त्यर्थत्वाद्वक्तिकाण्डमपीति ॥ २६ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्वरविरचिते शाण्डिल्यशतसूत्रीये भाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तस्या भक्तेः साक्षात् प्रयत्ननिष्पाद्यत्वेन निष्पत्त्यर्थं साधनान्तरापेक्षातत्रान्तरंगसाधनं ज्ञानं, बहिरंगसाधनान्यपरभक्तिप्रभृतीनि तेषां विवेकाय द्वितीयाधारम्भः—

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिरा विशुद्धेरवधातवत् ॥ २७ ॥

बुद्धिर्ब्रह्मप्रमितिः । सा यद्यपि कृत्यनिष्पाद्या । तथापि तद्धेतूनां श्रवणमनननिदिध्यासनादीनां तन्निष्पत्तयेऽनुष्ठानमावश्यकम् । तत्किं ‘सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः’ इति न्यायात् सकृत् प्रवर्त्तते उत यावद्भक्तिदाढ्यम् । तत्रोच्यते । भक्तिपरिशुद्धिपर्यन्तं तत्प्रवृत्तिरावश्यकी । यथा “व्रीहीनवहन्ति” इत्यनेन विहितव्रीह्यवधातस्य यावद्वैतुष्यमनुष्ठानं शास्त्रार्थः तथा दृष्टोपकारकत्वान्मनोमालिन्यनिरासपर्यन्तं ज्ञानाद्यनुष्ठाने यतनीयमिति ॥ २७ ॥

तेषामङ्गानां यान्यङ्गाणि तदनुष्ठानं तु न प्रसज्यत इत्यत्रोत्तरं—

तदङ्गानां च ॥ २८ ॥

तदङ्गानां गुर्वनुगमनवेदाविरोधितर्कानुसन्धानशमादीनामप्यनु-
ष्ठानं युक्तम् । न ह्यङ्गविकलान्यङ्गानि सैन्यसेनापतिवत् प्रधानोपकाराय
क्षमन्ते ॥ २८ ॥

इदानीं बुद्धिविषयपरिशुद्धिश्चिन्त्यते-

तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात् ॥ २९ ॥

तां बुद्धिं परमेश्वरैश्वर्यादिमद्विषयिणीं निःश्रेयसफलां काश्यप आ-
चार्यो मन्यते । कुतः । जीवात्मभ्यः परत्वात् तैः स्वज्ञानाय परज्ञान-
स्यापेक्षितत्वात् । एतन्मते जीवब्रह्मणोरत्यन्तं भेद इति ॥ २९ ॥

आत्मैकपरां बादरायणः ॥ ३० ॥

बादरायण आचार्यः पुनः शुद्धात्मविषयिणीमेव मनुते । तथा च
सूत्रं : [ब्रह्मसू० । अ० ४ । पा० १ । ३] - 'आत्मेति त्ववगच्छन्ति ग्राह-
यन्ति च' इति । एतन्मते जीवब्रह्मत्वकल्पनाया मिथ्यात्वाच्छुद्धिचिदा-
त्ममात्रबुद्धेस्तत्त्वज्ञानत्वात् तदेव मुक्तिफलायेति ॥ ३० ॥

उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ ३१ ॥

शाण्डिल्य आचार्यस्तुभयपरामेव मन्यते । कुतः । शब्दो हि वेदस्तथा
ब्रूते [छां० ।] - 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत' इ-
त्युपक्रम्य 'एष म आत्मान्तर्हृदयमेतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भविता-
स्मीति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यः' इति विचिकित्स्य तदुभयविषयविदो ब्रह्माभिप्रायलक्ष-
णप्रेमभक्तिजन्यब्रह्मसम्भवफलत्वमाह । [तैत्तिरीयसं० का० ७ । प्र० १ ।
अनु० १० । मं० २] । 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' इतिवत् पूर्वशाण्डि-
ल्यार्थत्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । वस्तुतो वेदस्य भगवत्कर्तृत्व-
मेव । श्रुतेरपि (तैत्तिरीयारण्यके । प्र० ३ । अनु० ११ । दशकं ४) -

"तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत" इति ।

उपपत्तिश्च भवति - ब्रह्म खलु परमैश्वर्यवत्तया श्रुतं जीवस्वरूपत-
या च । तथा च श्रुतिः [तैत्तिरीयोप०] 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तद्वि-
जिज्ञासस्व' । तथा [गी० । अ० १५ । श्लो० ७] -

“ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः” इति ।

तत्र किं कस्योपमर्दकम् । तस्मात् (छा० ।) ‘तत्त्वमस्या’-दिवा-
क्येनोभयबोधनमेवोपपत्तिमदिति ॥ ३१ ॥

वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवदवैशिष्ट्यात् ॥ ३२ ॥

न नूभयविषयत्वमेव न सिद्धयति । वैषम्यात् । विषयं हि जगत्कर्तृत्वा-
दिविशिष्टे तदकर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानमिति चेन्न । यतः सोऽयं देव-
दत्तः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञावदेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमन्तरेण सामा-
नाधिकरण्यस्य स्वरूपाभेदांशगोचरत्वेन तदुपपत्तेः । विशिष्टवैशि-
ष्ट्यबुद्धेरौत्सर्गिकत्वात् । अथ विशेष्यमात्रलक्षणया स्वरूपाभेदोप-
स्थितिरिति मतम् ॥ तत्र ॥ लक्षणया बोधस्य जघन्यत्वात्, लक्ष्योपस्थितौ
तदवच्छेदकोपस्थितिहेतुसत्त्वाच्च । अन्यथा कदाचिच्छक्यतावच्छेद-
कमन्तरेणापि शक्यस्मृतिर्भवेत् इत्यास्तां तावत् ॥ ३२ ॥

न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ३३ ॥

न चैवं सति जीवोपाधिक्लेशादिमत्त्वमपि परमेश्वरे प्रसज्येतेति वक्तुं
शक्यम् । उक्तभेदबुद्ध्यनन्तरं क्लेशादेरात्मासम्बन्धित्वरूपविशेषनिर्ण-
यादिति ॥ ३३ ॥

एश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ३४ ॥

नन्विदं क्लेशादिवैश्वर्यं कर्तृत्वादिलक्षणं परमेश्वरस्य बाध्यते । वैभवं
त्वात्मनि प्रतीतत्वाच्च क्लेशादिवदिति चेन्न । कर्तृत्वादेः परमेश्वरस्य
स्वाभाव्यात् । न हि वह्नेरुष्णस्वाभाव्यमन्यथा भवति । तस्मादस्वाभा-
विकत्वमुपाधिरिति । अत एव दर्पणादिप्रतिफलितबिम्बे भास्वति
मालिन्यादिबाधेऽपि वृत्तिप्राकाश्यादिस्वभावस्याबाध एवेति ॥ ३४ ॥

ननु परमेश्वरस्य सत्यमैश्वर्यम् । जीवानां तु कथमागन्तुकः क्लेशादि-
रित्यत्र हेतुमाह-

अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च नैवमितरेषाम् ॥ ३५ ॥

न हि कस्यामपि श्रुतौ परमेश्वरस्यैश्वर्यं प्रतिषिद्धमस्ति । येन प्रति-
पन्नमपि बाधितं स्यात् । प्रत्युत (छा० ।) -‘सत्यसङ्कल्पः’ इत्यादि-
ना तस्य स्वाभाव्यमवगम्यते । न च जीवस्येव प्रतीतधर्मत्यागे कार-
णमस्ति । सदैश्वरत्वात् । सदैव मुक्तत्वात् । तदितरेषां तु जीवानां नैवं
स्वाभाविकः क्लेशादिः । कस्मात् । तद्भावात् । श्रूयते हि [छा०] -‘परं

ज्योतिरुपसम्पद्यते स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिभिः । तच्च स्वभावत्वे नोपपद्यते । उपपद्येतापि यदि परस्य क्लेशादिस्वभावः स्यात् । न चैवं तस्माद्ब्रह्मभावलक्षणमुक्त्यन्यथानुपपत्त्यापि जीवानामौपाधिकी संसृतिरिति । यद्यपि परस्यापि मायौपाधिकमैश्वर्यम् । तथापि तदुपाधेः कदाचिदपि नात्यन्तलयः । जीवोपाधिबुद्धीनां तु परभक्तौ सत्यामत्यन्तलय एव । न हि भगवतो माया शक्तिः क्षीयते । जीवानामनन्तत्वे न तत्संसारतद्भजनाद्यर्थं भगवतः प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति । एवञ्च (बृहदार०) - 'ध्यायतीव लोलायतीव' इत्यादिश्रुतिः 'अथातआदेशो नेति नेति' इत्यादिश्रुतिश्च जीवविषयिण्येवेति ॥ ३५ ॥

सर्वानृते किमिति चेन्नैवबुद्ध्यनन्त्यात् ॥ ३६ ॥

अथ क्रमशो मुक्तावपि यदा सर्वबुद्धीनां विलयस्तदा परोपाधेः स्थितौ प्रयोजनाभावात् तस्याप्यत्यन्तलये किंकृतमैश्वर्यम् । स्वभाव इति चेन्नैवं भवति । जीवोपाधिबुद्धीनामनन्तत्वात् तादृशकाल एव नास्तीति युक्तं स्वाभाविकमैश्वर्यम् । न च प्रागभावाः प्रतियोगिजनकास्तत्त्वादित्येतावतापि कालस्तथाभूतः सिद्ध्यति । अथैकदा सर्वे जनितप्रतियोगिन इति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् । सर्वकार्यशून्यकालानुमानं त्वत्यन्ततर्कशून्यम् । अन्यथा सर्वे प्रागभावाः कदाचिदजनितप्रतियोगिन इत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणः प्राक्कालः सिध्येत् । अथाहमेवामुक्तः स्यामिति धिया मुक्तावयत्नप्रसङ्ग इति चेत् । फलानि श्रयेऽप्युपायनिश्चयेन तत्साधने प्रवृत्तिरस्तु । प्रत्युत सर्वमुक्तिनिश्चये तत एवाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ ३६ ॥

अथोपादानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकं तदा विकारित्वमेव प्राप्तं मृदादिवादित्यत उच्यते-

प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिर्नाम जडकार्यमात्रोपादानम् । सा विकार्या न तु ब्रह्मस्फुरणरूपसत्तया प्रकृत्यनुगतत्वेन च परस्य कर्तृत्वादि । न च प्रकृतिरेव सत्तेति वक्तुं शक्यते । जीवानामसत्त्वप्रसङ्गात् । तेषां प्रकृतेः परत्वात् । तस्मात् प्रकृतिलक्षणां मायाशक्तिमन्तरालाकृत्य परस्य कर्तृत्वादिस्वाभाव्यमिति न विकार्यता । न हि मायया सृजन्मायावी मायाकार्यो भवतीति । यद्यपि तादात्म्येन कार्यत्वमेव विकार्यत्वम् । तच्च वर्तत एव तथापि क्षीरादिवन्न स्वरूपपरिवर्तनेन विकारित्वम् । यद्वा स्वाधिक

विकाराहेतुत्वेन घटं प्रति दण्डादिवदविकार्यत्वमस्ति । तदवोक्तं प्रकृत्यन्तरालादिति ॥ ३७ ॥

ननु मायोपादानत्वे मायायामेव जगत् प्रतिष्ठितं तर्हि कथं (तैत्तिरीयखिलोपनि० खं० २६)- 'तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति श्रुत्या जगतो ब्रह्मप्रतिष्ठा प्रातिपाद्यत इत्यवोत्तरं-

तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥ ३८ ॥

तस्मिन् ब्रह्मण्यपि विकारप्रतिष्ठानमविरुद्धं गृहपीठवत् । यथा गृहमध्यस्थपीठे स्थितोऽपि गृहे तिष्ठति पीठे तिष्ठतीति व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यैव ब्रह्मान्यथासिद्धमस्तु । नेत्युच्यते-

मिथोऽपेक्षणादुभयम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्म प्रकृतिश्चोभयमपि कारणम् । परस्परं चेतानाचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चाऽपेक्षितत्वात् किं कस्यापेक्षकमिति ॥ ३९ ॥

इदानीं स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय पदार्थसङ्कलनमुच्यते-

चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ ४० ॥

चेत्या प्रकृतिः चिद् ब्रह्म तयोर्न तृतीयमर्थान्तरमत्रेत्यर्थः । ननु न तृतीयस्य सिद्धयसिद्धिभ्यां चोद्यत इति चेत् ॥ अयमर्थः ॥ ब्रह्माभिन्नज्ञातृत्वं प्रकृतिभिन्ने च ज्ञेयत्वं निषिध्यत इति ॥ ४० ॥

अथ प्रकृतिपुरुषयोरसम्बन्धे सर्वकार्यविलोपः । सम्बन्धे तु स एव तृतीय इत्यत आह ।

युक्तौ च सम्परायात् ॥ ४१ ॥

मिथ इत्यनुवर्तते । तौ प्रकृतिपुरुषौ बुद्धिस्थौ परस्परं प्रतिसम्बन्धरूपौ न त्वागन्तुकः कश्चित् । कस्मात् । सम्परायात् अनादिवादेव तथा च गांतायां (अ० । ३ । श्लो० १९)- 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि' इति । अथानदिरेव सम्बन्धान्तरमस्त्विति चेन्न । जडा जडविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति ॥ ४१ ॥

ननु प्रकृतिर्मिथ्यैव । मायारूपत्वात् तस्याः । (श्वेताश्व०)

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'

इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा च कथं वेद्यं पदार्थ इत्यत आह-

शक्तित्वान्नानृतं वेद्यम् ॥ ४२ ॥

वेद्यं प्रधानं नानृतं न मिथ्या भवितुमर्हति । कुतः । शक्तित्वादेव ।

न हि मायावी मायाशक्तिं विना विहितागन्तुकसृष्टये प्रभवति । कि-
ञ्च (छां०)-‘कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादसतः सज्जायेत’ इति श्रुतिः
कार्यसत्त्वेन कारणसत्तां वदन्ती सर्वसत्तामाह नानृतत्वम् । अस्ति तु
सर्वदा भागवती सृष्टिः सादृश्यसहकार्यपेक्षा चेतनकृतसृष्टित्वान्मायि-
कसृष्टिवदिति । न चादृष्टादिभिरर्थान्तरम् । एकशक्त्यपेक्षायां लाघवा-
द्भोगतत्साधनेतरेषु अदृष्टहेतुतायां मानाभावात् । एवं सर्वकार्येषु मिथो
व्यभिचारादेकनित्यसहकारिशक्तिसिद्धिः । तदवान्तरानेककल्पनं तु
फलमुखमिति न गौरवायेति । विस्तरोऽस्यैव तृतीये इति ॥ ४२ ॥

गता प्रासङ्गिकी चर्चा प्रकृतमनुसरति-

तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः ॥ ४३ ॥

यद्यपि जानामीच्छामीत्यादिवदहं भजे अनुरज्ये इत्येवमादिना
प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिः । तथापि तस्या दृढतरसंस्कारवैशिष्ट्यलक्षणा परि-
शुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत् । तस्मात् तन्नि-
र्णयो लोकवज्जातलिंगेभ्य एव । यथा लोकेऽनुरागतारतम्यं तत्कथा-
दावश्रुपुलकादिविकारैरनुमीयते तद्वदिति ॥ ४३ ॥

न केवलं लोकवल्लिङ्गानि भवन्ति । महर्षीणां स्मृतिभ्योऽपि तानि
लिंगानि बाहुल्येन लक्ष्यन्त इत्याह-

सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितद-
र्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च स्मर-
णेभ्यो बाहुल्यात् ॥ ४४ ॥

यथार्जुनस्य सम्मानं-

‘प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः ।

न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा’ ॥ १ ॥

बहुमानं यथा इक्ष्वाकोः- [नृसिंहपु० । अ० २५ । इलो० २२]-

‘पक्षपातेन तन्नाम्नि मृगे पञ्चे च तादृशि ।

बभार मेघे तद्वर्णे बहुमानमतिं नृपः’ ॥ २ ॥

प्रीतिर्यथा विदुरस्य- [महाभारते । उद्यो० । अ० ८८]-

‘या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम्’ ॥ ३ ॥

विरहो यथा गोपीनां-[विष्णुपु० । अंशे ५ । अ० १८ । इलो० १७]-

‘गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीमि न नः क्षमम् ।

गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना’ ॥ ४ ॥

इतरविचिकित्सा यथा श्वेतद्वीपनिवासिनां—नारददर्शनेऽपि विघ्न-
बुद्धिः । यथा चोपमन्योः । (महाभारते । अनुशा० । अ० १४ ।)—

‘अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शङ्कराज्ञया ।

न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये’ ॥ ५ ॥

महिमवृद्धौ यथा यमस्य—(नृसिंहपु० । अ० ८ । इलो० २१)—

‘नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।

किं त्वया नाचितो देवः केशवः क्लेशनाशनः’ ॥ ६ ॥

(विष्णुपु० । अंशे ३ । अ० ७ । इलो० १०)—

“स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ॥

परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्

प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्” ॥ ७ ॥

तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः । तेनैवोक्तं—(वाल्मीकीये उत्तर-
काण्डे स० १०७ । इलो० ३१ ॥)—

‘यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ।

तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्’ ॥ ८ ॥

अथ वा कृतकृत्यानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं प्राणधार-
णम् । अत एव श्रुतिः (नृसिंहतापिनी खं० ६)—‘यं सर्वे देवा नमन्ति
मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च’ इति ॥ ९ ॥

तदीयभावस्तु वसोरुपरिचरस्य—(महाभारते . शा० । अ० ३३७ ।)—

“आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।

एतद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षते सदा ॥ १० ॥” इति ।

सर्वभूतेषु तद्भावः यथा प्रह्लादस्य प्रसिद्धः । उक्तञ्च तेनैव (वि-
ष्णुपु० । अंशे १ । अ० १९ । श्लो० ५)—

“एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम्” ॥ ११ ॥

तस्मिन्नप्रातिकूल्यम् यथा हन्तुमागनेऽपि भगवति भीष्मस्य । तेनै-
वोक्तम् । (महाभारते । भीष्मप० । अ० ५८ ।)—

“एह्येहि देवेश जगन्निवास

नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥

प्रसह्य मां पातय लोकनाथ

रथादुदग्राद्भुतशौर्यसंख्ये” ॥ १२ ॥

आदिशब्दादुद्धवाकूरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि । यद्यपि 'द्वेषविप-
क्षभावाद्' इत्यत्रेदमुक्तम् ॥ तथापि तत्र रागलिङ्गत्वेनात्र च बहुभक्तिः
परिशुद्धिलिङ्गतयेति विशेष इति ॥ ४४ ॥

ननु स्वामिन्यनुरागिणां तदनुग्रहतारतम्यवत्सु द्वेषेर्ण्यादयो भव-
न्ति । तेषां किं लिङ्गानि, नेत्याह ।

द्वेषादयस्तु नैवम् ॥ ४५ ॥

तदसम्भवादेव । यथोक्तं भगवता द्वैपायनेन (महाभारते आनु-
शा० । अ० १४९)-

“न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ” इति ॥

शिशुपालस्य तु द्वेषात् स्मरणं, ततः परा भक्तिः, ततो मुक्तिरित्येवं
क्रम इति ॥ ४५ ॥

अथ प्रायशो भगवदवतारविषयाण्येव तानि लिंगानि स्मर्यन्ते ।
ब्रह्मज्ञानजन्यत्वात् । पूर्णविषयता च भक्तिर्युक्त्यत्र सिद्धान्तमाह-

तद्वाक्यशेषात् प्रादुर्भावेऽपि सा ॥ ४६ ॥

सा परा भक्तिः प्रादुर्भावात्मविषयापि भवति । कस्मादिदं ज्ञायते
वाक्यशेषात् (गी० । अ० ७ । श्लो० २३)-

“देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ” इति

प्रतिज्ञातार्थस्थिरीकरणाय देवतान्तरभक्तिनिन्दायां वाक्यशेषो
भवति । (गी० । अ० ७ । श्लो० २१)-

“यो यो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ” इति ।

तत्र यो यो यांयां भक्त इत्येतावतोक्तार्थसिद्धौ तनुपर्यन्तनिर्देशा-
द्भक्तेस्तत्त्वात्मविषयत्वे तात्पर्यमुन्नीयते । प्रकरणञ्च भक्तेरेवेति ॥ ४६ ॥

जन्मकर्मविदश्चाजन्मशब्दात् ॥ ४७ ॥

जन्मशरीराविनाभूतवेदप्रणयनदैत्यवधभक्तदर्शनादिकार्याय भग-
वतः शरीरपरिग्रहः, कर्म च वेदप्रणयनादि, तत्त्ववेदिनो जन्माभा-
वफलाय भवति । यथाह (गी० । अ० ४ । श्लो० ९)-

“जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ” इति ॥

न च जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतत्वफलमुपपद्यते । किन्तु तद्गत-
मनोमालिन्यनिवृत्तिद्वारा तद्विशिष्टपरमेश्वरगोचरपरभक्तिं जनयित्वा

जन्माभावफलाय भवति । तस्मात् प्रादुर्भावापन्नगोचरत्वं परभक्तेः
शब्दादेवावगम्यत इति ॥ ४७ ॥

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ ४८ ॥

(गी० । अ० ४ । श्लो० ९)-“जन्म कर्म च मे दिव्यम्” इत्यत्र किं दि-
व्यत्वं न धर्मजत्वम् ॥ धर्मयोगाभावात् । तस्मिन्नदृष्टासिद्धेः । नापि
दिविभवत्वम् । भूलोकजन्मन्यव्याप्तेः । किन्तु जीवशरीरवन्न भूतोपा-
दानकत्वम् । अपि तु स्वमायाशक्तिकृतत्वम् । अत एव मोक्षधर्मे नारदं
प्रति भगवद्वाक्यं (महाभारते । शा० । अ० ३४१ ।)-

“मायैषा हि मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद” इति । तथा च
गीयते (गी० । अ० ४ । श्लोक ६)-

“अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि युगेयुगे” इति ॥

न चाभौतिकत्वे शरीरत्वव्याघातः ॥ भोगायतने भौतिकत्वनिय-
मात् ॥ अथ भोगायतनत्वमेव शरीरत्वमिति चेन्न ॥ चेष्टाश्रयत्वस्य तत्त्वे
लाघवात् । चेष्टात्वं तु क्रियागतौ जातिविशेषः ॥ न च क्रियैव चेष्टा ॥
मृतशरीरक्रियायां तद्व्यवहारापत्तेः । नापि साक्षात् प्रयत्नजक्रियात्व-
मेव चेष्टात्वम् ॥ घटादावपि चेष्टत इति व्यवहृतिप्रसंगात् । सर्वक्रियायाः
साक्षात् परमेश्वरयत्नजन्यत्वात् । एवं च परमेश्वरशरीरबोधकमानेन
तच्छरीरचेष्टासिद्धिरित्यास्तां तावदिति । न च तत्त्वाधिक्यम् ॥ तच्छ-
रीरस्य ब्रह्माण्डानुपादानतया घटादिवदतत्त्वभावात्, इन्द्रियाप्रकृ-
तित्वाच्च ॥ ४८ ॥

ननु स्वतः प्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तत इत्यपेक्षायामाह-

मुख्यं तस्य हि कारुण्यम् ॥ ४९ ॥

लोके हि निरुपाधिपरदुःखहानाय प्रवृत्तेषु कारुणिकव्यपदेशः । न
चासौ तेषु मुख्यः ॥ कृपाजन्यदुःखहानाय पुण्यार्थं वाप्यन्ततः प्रवृत्तेर्न
निरुपाधित्वं सम्भवति । नापि परदुःखप्रहाणमात्रप्रवृत्ते तथा । धनाद्यु-
पाधियुक्ते तदव्यवहृतेः । किन्तु निरुपाधिपरक्लेशनाशिनो भगवत एव
मुख्यं कारुण्यम् । तत्कृत एवान्यप्रयोजनार्थेषु कारुण्यव्यवहारो गौण
इति । तस्मात् जननीयादृष्टमपेक्ष्य स्वकारुण्यात् प्रवृत्तिरिति ॥ ४९ ॥

ननु (गी० । अ० १० । श्लो० २७)-“नराणां च नराधिपः” इत्यादिना
विभूतीनामपि भगवद्रूपत्वकथनाद्राजादिभक्तेरपि मुक्तिः स्यादित्यत
आह-

प्राणित्वान्न विभूतिषु ॥ ५० ॥

जीवोपाध्यनवच्छिन्नविषयैव परा भक्तिर्न तु प्राणादिजीवोपाधियुक्तेषु राजादिषु रक्तिर्भुक्तिफलेति ॥ ५० ॥

द्यूतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ ५१ ॥

धर्मशास्त्रेषु द्यूतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते । परमेश्वरत्वे तु तन्न स्यादिति ॥ ५१ ॥

वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात् ॥ ५२ ॥

ननु (गी० । अ० १० । श्लो० ३७) — “वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि” इति विभूतिषु श्रुतिः । तथा च राजादिवत् सोऽप्यभजनीय एव स्यादिति चेन्न ॥ परब्रह्मण एव कृष्णाकारमात्रत्वात् । यथा पराशर आह (विष्णुपु० अंशे ४ । अ० ११ । श्लो० २) —

“यदोर्विशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं परब्रह्म नराकृति” इति ।

जीवत्वे तन्न स्यादिति ॥ ५२ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ ५३ ॥

वासुदेवविषये परब्रह्मप्रत्यभिज्ञा च श्रूयते (नारायणोपनि० । अथ वर्गशिरसि । दशके ६ । वाक्य० ९)

“ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः”

“सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणरूपमकारणं परब्रह्मस्वरूपम्” इति ॥ स्मर्यते च प्रत्यभिज्ञा । यथा प्रलये दृष्टानुभावेन युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयेनोक्तं (महाभारते वन० । अ० १८९ ।) —

“यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।

स एव पुरुषव्याघ्रः सम्बन्धी ते जनार्दन” इति ।

तथा (महाभार० । शां० । मोक्षधर्मे । अ० ३४५) —

“तपोभिरप्यदृश्यो हि भगवान्” इति श्रुत्वा जनमेजयेनाभिहितं —

“तपसाप्यसुदृश्यो हि भगवान् लोकपूजितः ।

तं दृष्ट्वन्तस्ते साक्षात् श्रीवत्साङ्गविभूषणम्” इति ।

चकारात् तद्भक्तेषु फलस्मरणलिङ्गात् ॥ ५३ ॥

तर्हि कथं विभूतिषु तत्कीर्तनं, तत्राह —

वृष्णिषु श्रैष्ठ्येन तत् ॥ ५४ ॥

(गी० । अ० १० । श्लो० २१) — “आदित्यानामहं विष्णुः” इत्यादौ तेषु

श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्यैवेति दृष्टिमात्रार्थं विभूतिकथनम् । तच्च वासुदेवेऽपि
बृष्णिषु श्रेष्ठोऽयमित्येतावन्मात्रदृष्टिविधानार्थं विभूतिषु वासुदेवकी-
र्तनमिति ॥ ५४ ॥

एवं प्रसिद्धेषु च ॥ ५५ ॥

एवमनेन प्रकारेण वासुदेवब्रह्मलिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु वराहनृसिंह-
बामनरामभद्रादिषु भक्तिरपि मुक्तिफलेति बोध्यम् । यद्वा एवं ब्रह्म-
लिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु [गी० । अ० १० । श्लो० २३]-“रुद्राणां शंकर-
श्चास्मि” इत्यादिविभूत्यात्मसु श्रेष्ठ्यमात्रदृष्टिर्मन्तव्या । उक्तं हि
(स्कान्दे काशीखं० । पूर्वभा० । अ० २७ । श्लो० १८१)-

“विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यन्तरं तथा ।

तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगहितम्” इति ।

शङ्करस्य ब्रह्मलिङ्गप्रसिद्धिः स्मृत्यादौ बहुलमुपलभ्यत इति ॥ ५५ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्वरविरचिते शाण्डिल्यशतसूत्रीयभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ २ ॥ १ ॥

उक्तौ दृष्टोपकारकौ ज्ञानयोगौ ॥ सम्प्रति प्रतिबन्धकदुरितक्षयमुखे
नापवर्गवत्यो गौणभक्तय उच्यन्ते-

भक्त्या भजनोपसंहारादौण्या परायैतद्वेतुत्वात् ॥ ५६ ॥

[गी० । अ० ९ । श्लो० १३]-

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्”

इत्यनेन सप्तमाध्यायप्रतिपादितपरभक्तिमनूद्य तत्पश्चाद्गीतं (गी०
अ० ९ । श्लो० १४)-

“सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ” ॥

इत्यादि । तत्पश्चात् [गी० अ० ९ । श्लो० २९]-

“ये भजन्ति नु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति ।

तदुपसंहारः । ततस्तत्र [तैत्तिरीयसं० । का० २ । प्र० ४ । अनु० ६]-

“चित्रया यजेत” इतिवत् सामानाधिकरण्येन भक्तिनाम्ना भजनेन फलं
भावयेदित्यर्थः । [गी० । अ० ७ । श्लो० १७]-“एकभक्तिर्विशिष्यते” इ-
त्यादौ भगवद्भक्तौ भक्तिशब्दस्य प्रयुक्तत्वेन संज्ञाप्राप्तेः, भक्तिभजनयो-
रेकार्थत्वाच्च । नाप्यत्र परभक्तिः फलभावनया विधीयते । तस्या अकृ-
तिसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् । न चापि तस्या निःश्रेयसहेतुत्वमज्ञातं
ज्ञाप्यते । (गी० । अ० ७ । श्लो० २३)-“मद्भक्ता यान्ति मामपि” इत्यादि । त-

सप्तम एव तज्ज्ञापनस्यापि प्राप्तत्वात् । किन्तु परभक्तेर्विघ्ननाशनसाध-
नाकाङ्क्षया कीर्तनादिकमेवोपक्रान्तं भक्तिशब्देन गौण्या वृत्त्या तृती-
यान्तेन निर्दिश्य परभजनसाधनत्वं तेषु विधीयते इति । अत्रार्थवादा-
काङ्क्षायां (गी० । अ० ९। श्लो० २९) -“मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति
पश्चादन्वयः । अन्यथा भक्त्या भजनं तेन च मयि स्थितिरिति वाक्यं
भिद्येत । कीर्तनादिषु भक्तिसाधनत्वेन [तैत्तिरीयसं० । का० २। प्र० ३।
अनु० २] -‘आयुर्वै घृतम्’ इतिवद्भक्तिशब्दो गौणः शक्यसंस्कारेण
सुग्रह इति । यद्वा भज्यते एभिरिति व्युत्पत्त्या तासु भक्तिशब्दः [आ-
श्वलायनश्रौतसू० । अ० ९। खं० ८] -‘उद्भिद्रुत’ । अथवा [गी० । अ०
७। श्लो० १६] -“चतुर्विधा भजन्ते माम्” इति भजनगणपाठात् सृष्टि-
वत् [गी० । अ० ७। श्लो० १८] -“उदाराः सर्व एवैते” इत्यौदार्यगु-
णयोगाद्वा गौणत्वमिति ॥ ५६ ॥

रागार्थप्रकीर्तिसाहचर्याच्चेतरेषाम् ॥ ५७ ॥

एवं हि श्रुतम् [गी० । अ० ११। श्लो० ३६] -

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत् ग्रहण्यत्यनुरज्यते च” इति ॥

तत्र साक्षादेवानुरागार्थत्वं कीर्तनस्य श्रुतम् । तत्साहचर्यात्
[गी० । अ० ९। श्लो० १४] -

“सततं कीर्यन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः”

इत्यादिनोक्तानामपि तदेव फलमिति ॥ ५७ ॥

अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्यादौ च काण्डत्वात् ॥ ५८ ॥

(गी० । अ० ९। श्लो० १३) -

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्” ।

(गी० । अ० ९। श्लो० २९) -

“ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” ।

इत्येतयोरन्तराले या गौणभक्तयः श्रुतास्ताः परभक्त्यङ्गानि भव-
न्ति । परभक्तिसन्देशादेवेति भावः । ता यथा (गीता० । अ० ९।
श्लो० १४। १५। २२। २५। २६। २७। २८) -

“सततं कीर्यन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्” इति ।

IGNCA RAR

ACC. No.

R-116

B. D. HOME LIB
DAYALBAG

NO. _____
DATE _____
PRICE _____

तथा “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ” इति ।

तथा “यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूताति यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्” इति ।

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः” इति ।

तथा “यत् करोषि यद् अश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः” इति ॥

तत्र नाम्नामभिधानं कीर्तनम् । भक्त्यर्थं यत्तश्चात्र लौकिकोऽप्यङ्गप्रस्तावादुक्तः । दृढव्रतत्वं मद्भक्त्यैकादश्युपवासाद्यनुष्ठानम् । नमस्कारः स्वापर्षधोधककरशिरःसंयोगादिव्यापारः । ज्ञानयज्ञश्च द्विधा मुख्यामुख्यभेदेन एकत्वपृथक्त्वविषयतया । तन्मात्रचिन्ता तु ध्यानमनुस्मृतिश्च । यागः पूजा भगवन्नमुद्दिश्य पत्रादिदानश्च तथा विहितनिषिद्धसर्वकर्मणां परमेश्वर समर्पणमिति । न केवलमेतान्येवाङ्गानि । किन्तु “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” (गी० । अ० १० । श्लो० २१) — “आदित्यानामहं विष्णुः” ^{Indira Gandhi National} इत्याद्युपासनादिशब्दकवलीकृतान्यपि भक्तिसाधनानि । कुतः । ब्रह्मकाण्डस्य सर्वस्यापि भक्तितत्साधनप्रतिपादकत्वादिति ॥ ५८ ॥

ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ ५९ ॥

ताभ्यो गौणभक्तिभ्यः पावित्र्यमन्तःकरणमालिन्यहेतुदुरितक्षयः स एव द्वारम् । कुतः । (गी० । अ० ९ । श्लो० २) — “पवित्रमिदमुत्तमम्” इत्युपक्रम्याभिधानात् । भक्तेरन्तःकरणधर्मत्वात् । पावित्र्यस्यान्तरङ्गत्वादिति ॥ ५९ ॥

तासु प्रधानयोगात् फलाधिक्यमेकं ॥ ६० ॥

तास्वेव कीर्तनादिषु [गी० । अ० ९ । श्लो० २६] — “यो मे भक्त्या प्रयच्छति” [गी० । अ० ९ । श्लो० १४] — “नमस्यन्तश्च मां भक्त्या” इत्यादौ प्रकरणादिसिद्धाङ्गभावेषु पुनर्भक्तिसंयोगकथनं प्रवृत्तभक्तीनां तदनुष्ठाने फलाधिक्यार्थमेवेत्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ६० ॥

नाप्नेति जैमिनिः सम्भवात् ॥ ६१ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु तासु गौणत्वसिद्धेः [आश्वलायनश्रौतसू० । अ० ९ । ख० ७] ‘इत्येनेनाभिचरन् यजेत’ इत्यादाविव भक्त्या कीर्तनेन भक्त्या

दानेन परभक्तिं साधयेदिति सामानाधिकरण्यसम्भवान्नामभावेना
न्यार्थं तां मन्यते न फलान्तरार्थम् । गौरवादिति ॥ ६१ ॥

अत्रांगप्रयोगाणां यथाकालसम्भवो गृहादिवत् ॥ ६२ ॥

कीर्त्तननमस्यादीनां सहानुष्ठानमेकैकेन वा क्रमेण वानुष्ठानमिति
त्रयः पक्षाः । तत्राद्ये कस्यचिदननुष्ठानेऽप्यन्येषां निष्फलत्वप्रसङ्गः ।
द्वितीये विकल्पप्राप्तावर्थैक्यनियमः स्यात् । तृतीयस्त्वशास्त्रार्थः । एक
कृतावन्यस्याननुष्ठानं च प्रसज्यते । गौरवात् । तस्मादेतेषां मिथो व्य-
भिचारहेतुत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु सर्वाण्येव साधनानि । प्रमा-
णसत्त्वात् । किन्तु सहानुष्ठाननियमो नास्ति । प्रमाणाभावात् । येषां तु
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनामेकप्रयोगश्रवणं तेषामेव सहानुष्ठानम् ।
तदितरेषां तु यथाकालं यथासम्भवमनुष्ठानं गृहकृत्यादाविव । यथा
गृहसाधनतृणस्तम्भाद्याहरणं कदाचिदेकदा कदाचित् क्रमश इति । न-
ह्येतावता तृणादीनामकारणत्वमायाति । तस्मात् यद्यादृशदुरितक्षय-
समर्थं तत् तादृशदुरितक्षयं कृत्वा सर्वैः स्वस्वसामर्थ्ये दार्शिते परभक्ति
सिद्धिरिति । तथा च गीयते (गी० । अ० ७। श्लो० १९)-

“बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञातवान् मां प्रपद्यते” इति ॥ ६२ ॥

ईश्वरतुष्टेरेकोऽपि बली ॥ ६३ ॥

तेषु मध्ये यः कश्चिदतिशयानुष्ठानेन बलवान् भवति स एकोऽपि
परमेश्वरतुष्टिं जनयित्वा परभक्तये प्रभवति बहुतरशिथिलपरिचर्याभि-
रपि । यथा नेतरैः प्रभुस्तुष्यति तुष्यति चैकेनापि निर्व्यलीकसततकृ-
तपादसंवाहनेन तद्वत् कीर्त्तनाद्यन्यतमेनापि दृढतरसेवितेन भगव-
त्प्रसादाद्भक्तिः प्राप्यते । यथा (गी० । अ० १८। श्लो० ५७)-

“बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि” इत्यादि ।

तथा कालादिकृतमपि कस्यचिद्वलम् । यथा (ब्रह्मपु० । अ० ९७ ।
श्लो० १६६)-

“ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्”

इत्यादिकम् । न च व्यभिचारः । बलवत्प्रत्येकजन्यभक्तिं प्रति कीर्त्त-
नत्वादिना हेतुत्वादिति ॥ ६३ ॥

ननु कीर्त्तनाद्यान्तरालिकानां सर्वेषामेव पावित्र्यं द्वारमुत केषा-
श्चादन्यदपीत्यत आह-

अवन्धोऽर्पणस्य मुखम् ॥ ६४ ॥

भगवत्यर्पितशुभाशुभकर्मणां स्वफलाजननलक्षणबन्धाभाव एव द्वारम् । यथोक्तं [गी० । अ० ९ । श्लो० २८] -

“शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः” इति ।

अर्पणमन्त्रोऽपि पुराणान्तरे-

“कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इति ।

न चैवं स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः ॥ तत्करणबलेन पापाचरणाभावस्यापि तदङ्गत्वात् । यथा स्मृतिः-

“न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत्” इति ।

तस्मात् पावित्र्यं तदितरविषयमेवेति । अत्र शुभं कर्म स्वाश्रमविहितनित्यनैमित्तिकात्मकं बोध्यम् । सम्यगाश्रमपरिपालनाद्वृत्त्यलोकादिफलम् तत्प्राप्तौ मुक्तये विलम्बः स्यादित्यादिबन्धः । ब्रह्मण्यर्पिते तु तत्प्रसिद्धिः । एवं कामाज्ञानकृतकाम्यकर्मपापयोरपि पश्चादर्पणे फलाभाव एवेति ॥ ६४ ॥

अथ गौणीष्वेव विशेषश्चिन्त्यते । तत्र श्रुतिस्मृतिमध्ये यत्स्वरूपमुच्यते । यथा [छां० ।] - “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः” इत्यादि । तथा [नारदपाञ्चरात्रे पटले ११ । श्लो० ७१] -

‘ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥’

इत्येवमादि । तत्र किमेवंविधेष्वेव ध्याननियमः पूर्णप्रादुर्भावादौ वा यथाश्रुतेष्विति । तत्र ध्येयस्वरूपश्रवणान्नियमप्राप्तावुच्यते-

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात् ॥ ६५ ॥

ध्याने ध्येयनियमकथनं दृष्टार्थम् । नानाविषयत्वे चित्तविक्षेपसम्भवात् । तस्मात् सौकर्यार्थमेव तत्कथनं ज्ञेयम् । अदृष्टार्थत्वे विकल्पादिप्रसङ्गात् । तस्माद्यथाश्रुतेषु व्यवस्था । अत एव गोपीनां शिशुपालादेश्च तन्नियममन्तरेणैव ध्यानस्य दुर्लभं फलमुपलब्धमिति ॥ ६५ ॥

तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥ ६६ ॥

(गी० । अ० ९ । श्लो० २५)—“यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्” इत्यत्र यजिः किं प्रसिद्धज्योतिष्टोमादिविषयः किं वा पूजावचन इति । तत्रायं यजिः पूजायामेव प्रयुक्तः । कुतो ज्ञायते । विष्णुं पूजयेदित्यादिना नित्यकाम्यपूजा तादर्थ्ये विहिता । तस्याः परभक्त्यङ्गत्वमात्रमत्र विधीयते । तेन तादर्थ्यम् । इतरयोगानां तु न तादर्थ्यम् । श्रुतं तेषामीश्वरोद्देश्य कत्वं भक्तिसंयोगश्चोभयं विधातव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् । अथ ‘विष्णवे उरुक्रमाय सूते चरुम्’ इत्यादिविहितस्य भक्तिसंयोगोऽस्त्विति चेत् । सत्यम् । काम्यानां तत्फलेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । जीवनमात्रनिमित्तकनित्यपूजायास्तु भक्तिसंयोगविधौ बाधकाभावात्, नित्यत्वे सततोपस्थितिलाघवाच्चेति । अत एव मोक्षधर्मे हिंसायुक्तधर्मनिन्दायां (महाभारते शां० । अ० २६५ ।)—

“सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।

कामरागा हि हिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून् नराः ॥

विष्णुं ये चाभिजानन्ति धर्मादेव यजन्ति ते ।

पायसैः सुमनोभिश्च तथापि यजनं स्मृतम्” इति ॥ ६६ ॥

अथ पूजाप्रस्तावादधिकरणत्रयं—

पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ ६७ ॥

एवं स्मर्यते (नृसिंहपु० । अ० ५९ । श्लो० ४६)—

“गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ॥

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापान्

पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः”

इत्यत्र । तत् किं पादसंयुक्तं जलं पादोदकमुत पादे दातुत्सृष्टं जलम् । तत्र पाद्यमेव पादोदकम् । कुतो ज्ञायते । अन्यथाऽव्याप्तिप्रसंगात् । तथाहि । भगवतः साक्षात्पादसम्बन्धो न सम्भवति । नाप्यवतारद्वारा । तस्याप्यनुष्ठातृसन्निधानासम्भवात् । किन्तु पूजाधिष्ठानप्रतिमापादसम्बन्धादुपचारः । तत्रापि प्रतिष्ठितायाः अप्रतिष्ठितायास्तु पूजार्थमावाहने सति । तथा च शालिग्रामशिलाद्यधिष्ठाने पादाभावे तत्र स्यात् । तत्रैवं व्याख्यनुरोधात् पाद्यमेवास्तु । प्रतिमाद्यत्यन्तव्यवहितसम्बन्धकल्पनाप्रसङ्गात् ॥ ६७ ॥

स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ॥ ६८ ॥

पूजायां भगवते दत्तं नैवेद्यनिर्माल्यादिकं “वैष्णवं सात्वतेभ्यः” इत्या

दिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितम् । तदिह सात्वतत्वाविशेषादेव भगवद्भक्ते-
न स्वयमपि ग्राह्यं भोजनधारणादिना स्वोपकार्यमित्यर्थः । स्वयमपि
ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिध्यति । धर्मशास्त्रं तु वर्जनीयमेव । यथा अग्न्या-
द्युद्देशेन त्यक्तपुरोडाशस्यापि 'उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृतमवद्यति' 'यजमा-
नपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ति, इति प्रतिपत्तिस्तथेदमपि वचनादेव ।
अन्यथा सात्वतेभ्योऽपि न प्रतिपादयेत् । परद्रव्यत्वात् । वचनादिति
चेन्न । न हि वचने स्ववर्जनमुक्तम् । अथ ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना
ब्राह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रसङ्ग इति चेन्न । दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन
परस्वत्वापादनरूपत्वात् । न चैवं प्रतिपत्तौ युक्तम् । पुरोडाशस्यापि
यजमाने प्रतिपत्तिदर्शनात् क्रयादिवत् । प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकैव ।
तदेवं यत्रान्यसात्वताऽसंपत्तिस्तत्र स्वयं ग्रहणेनाप्यवैगुण्यं परिहार्य-
मेव । तथा स्वयं दत्तपाद्यादिधारणेऽपि ज्ञेयमिति । किञ्च (गी० ।
अ० ३ । श्लो० १२)—“तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” इत्यत्र
समानकर्तृकत्वात् स्वत्वध्वंसे समानकर्मत्वप्रतीतिः । क्वासमभिव्याहत-
नञः सामाधिकरण्येनान्वयात् । तैर्दत्तानित्यत्र तज्जातीयपरत्वे माना
भावात् । तस्माद्वाधकं विना देवेभ्यो दत्तमपि भोक्तव्यमिति ध्येयम् ६८॥

निमित्तगुणाव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥ ६९ ॥

[वराहपुराणे । अ० १२४ । श्लो० ४]—“देवपूजापराधास्ते द्वाविंशत
परिकीर्त्तिताः” इत्युपक्रम्य द्वाविंशापराधास्तत्तत्प्रायश्चित्तानि च वि-
हितानि । तत्र किं सर्वापराधवर्जनं पूजाङ्गमुत केषांचिद्वर्जनमङ्गं के-
षांचित् पुरुषार्थ इति । अत्रोच्यते । (वराहपु० । १२४ । श्लो० ६९)—

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते नरः ।

पतनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे” इत्यादि ।

तत्राकर्मण्यानां पुष्पाणां पर्युदस्तत्वात् पूजाङ्गत्वम् । किन्तु पूजा-
क्रमप्रयोगमध्ये भ्रमादिनार्पणे कृते तन्निमित्तमपेक्ष्य प्रायश्चित्तम् ।
यत्र तु (वराहपु० । अ० २९ । श्लो० ३६)—“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि धूपं
यो मे प्रथच्छति” इत्यनेन पूजाक्रमभङ्गापराधे तत्तत्क्रमस्य पूजांगत्वाद-
ङ्गवैगुण्यपरिहारात् तत्प्रायश्चित्तस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । यत्र पूजामन्तरेण
(वराहपु० । अ० १२९ । श्लो० १)—“दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपस-
र्पति” इत्यादि श्रुतं तत्र व्यक्तमेव पुरुषार्थत्वमिति व्यवस्थैवेति ॥ ६९ ॥

एवं पूजाया भक्तिसंयोगसिद्धौ (गी० । अ० ९ । श्लो० २६)—“पत्रं पुष्पं फलं
तोयम्” इत्यनेन भगवदुद्देश्यकदानमात्रस्य भक्त्यंगत्वविधिरित्याह—

पत्रादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥ ७० ॥

“यद्यदिष्टतमं लोके यच्चान्यद्वयितं गृहे ।

तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिणे”

इत्यादिना प्राप्तस्य भगवदुद्देश्यकसर्वदानस्य भक्त्यंगत्वविधिः । अन्यथा पत्रादिचतुष्टयविशिष्टदानमेव स्यात् । प्रत्येकविधौ वाक्य-
भेदः । तस्मात् पत्रादिशब्देन प्राप्तं दानमनूद्य (तैत्तिरीय सं०)-‘उप-
व्ययत’ इत्यनेन नित्योपवीतस्य दर्शाङ्गत्ववदङ्गत्वविधिरेव युक्त
इति ॥ ७० ॥

सुकृतजत्वात् परहेतुभावाच्च क्रियासु श्रेयस्यः ॥ ७१ ॥

ता भक्तयः सर्वकर्मसु श्रेयस्य एव । कुतः । परभक्तिहेतुत्वात्, इतर-
धर्मजन्यत्वाच्च । यथा (गी० । अ० ४ । श्लो० १० । ११)-

“बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति ।

भावशब्दश्च भक्तौ प्रयुक्तः ।

“गङ्गाजले किं न वसन्ति मत्स्याः

देवालये पक्षिगणा वसन्ति ॥

भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते

तीर्थाच्च देवायतनाच्च मुख्यात् ” इत्यादौ ।

तथा (गी० । अ० ७ । श्लो० १६)

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन” इति ।

अत्र पूर्वसुकृतजत्वाद्भक्तीनां तास्तेभ्यो मुख्याः । एतेन भक्तिमीमां-
सायां विचारो युज्यते न कर्ममीमांसायामित्युक्तम् ॥ ७१ ॥

ननु भक्तानां न गौणमुख्यभावः । तथा सति (गी० । अ० ७ । श्लो ४३)-

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” इति

चतुर्णां तुल्यवदभिधानं किं कृतमित्यत आह-

गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् ॥ ७२ ॥

गौणं त्रैविध्यमेव तासाम् । मुख्येन साहचर्यश्रवणं तु स्तुत्यर्थम् ।
यथा राजसमभिष्याहारेणामात्यानाम् । एवञ्च पापक्षयविषदुद्धारादि-
निमित्तं स्मरणकीर्तनादि आर्त्तस्य भक्तिः, ज्ञानार्थं यज्ञाद्याचरणं जिज्ञा-
सोर्भक्तिः । यथा च (बृहदा०)-“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष-

न्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इत्यादि । तथा (गी० । अ० १८ । श्लो० ४८)-

“स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः”

(विष्णुपु० । अं० ३ । अ० ७ । श्लो० १६)-

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्”

इत्यनेन स्वस्ववर्णाश्रमविहितवेदानुवचनादीनां ज्ञानार्थमनुष्ठानं जिज्ञासा भक्तिः । अर्थार्थिता भक्तिरपि द्विधा-तत्रैका परभक्त्यर्थं क्रियमाणा पूर्वोक्ता, राज्यस्वर्गाद्यर्थं क्रियमाणा च कीर्तनादिरूपाऽपरा । यथा (विष्णुपु० । अ० ३ । अ० ७ । श्लो० ३)-

“भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम्” इति ।

तत्र निर्वाणप्राप्तिः परभक्तिद्वारेति परभक्तिप्रयोजनार्थिता (गी० । अ० ९ । श्लो० १९)-“ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इत्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । यच्च (भागवते स्कन्ध ७ । अ० ९ । श्लो० २२ । २३)-

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा” इति

तदेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावनीयम् । तदेवमुपाधीनामेषामुपधेयसाङ्ख्येऽपि न दोष इति ॥ ७२ ॥

ननु कीर्तनादीनामङ्गत्वे कथमात्म्यादिषु प्राधान्यं घटते इत्यपेक्षायामुच्यते-

बहिरन्तरस्थमुभयमवेष्टिसवत् ॥ ७३ ॥

स्मरणकीर्तनादीनां परभक्त्यंगतया तदन्तर्गतत्वमनारभ्य फलान्तरश्रवणात् तद्वहिर्भावेनोत्कर्षोऽपि । यथा राजसूयान्तर्गताप्यवेष्टिः प्रधानापि अनारभ्य फलान्तरसम्बन्धात् तत् उत्कृष्यते । यथा वा बृहस्पतिसवः क्वचित् प्रधानमपि वाजपेयांगं तद्वत् प्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यांविशेषात् । एवं

“प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः”

इत्यनेन सर्वकर्मणां नैमित्तिकाङ्गत्वेनापि प्रवृत्तेः स्वभावादङ्गत्वं
स्वर्गादिफलाय प्राधान्यं च न विरुद्धमिति ॥ ७३ ॥

इदानीमार्त्तभक्तौ विशेषश्चिन्त्यते-

स्मृतिकीर्त्योः कथादेश्चार्त्तौ प्रायश्चित्तभावात् ॥ ७४ ॥

स्मरणकीर्त्तनकथानमस्कारादीनामार्त्तभक्तौ निवेशः तत्तत्पापकृ-
तनरकात्तिमतां तत्तत्पापक्षयहेतुत्वेन कथनात् । यथा (विष्णुपु० । अं०
२ । अ० ६ । श्लो० ३२ । ३३)-

“पापे गुरूणि गुरूणि लघूनि च लघुन्यपि ।
प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायंभुवादयः ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ”

तथा (विष्णुपु० । अं० ६ । अ० ७ । श्लो० ९)-

“यन्नामकीर्त्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।
मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥”

एवं (महाभार० । शां० । मोक्षध० । अ० ३४५)-

“सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥
पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम्”-इत्यादि ।
तस्माद्युक्तमार्त्तौ निवेशनमिति ॥ ७४ ॥

भूयसामननुष्ठितिरिति चेदाप्रयाणमुपसंहारान्महत्स्वपि ॥ ७५ ॥

स्यादेतत्-न्यायविरोधादेतद्वचनानां स्वल्पपापविषयत्वमेव युक्तम् ।
अन्यथा भूयः क्लेशसाध्यानामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न ॥
तेषामामरणमुपसंहारस्मरणात् क्लेशाधिक्यात् । यथा (विष्णुपु० ।
अं० २ । अ० ६ । श्लो० २९)-

“तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।
न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलकल्मषः”

इत्यनेन सातत्योपसंहारात् । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वादिति
भावः । न चोपक्रमे कालः श्रूयते येन तद्विरोधादुपसंहारस्य भिन्नार्थ-
तापि भवेत् । तथा च क्लेशसाम्यादितरेषां नाननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम् ॥ (विष्णुपु० । अं० २ । अ० ६ । श्लो० ३५)-

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यां मध्याह्नादिषु संस्मरन् ”

इत्येतदवयुत्यानुवाद एव । नाप्यनुतताधिकारिकमिदम् । (विष्णु-
पु० । अं० २ । अ० ६ । श्लो० ३४)—

“कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्”

इत्यस्यापि सर्वप्रायश्चित्ताङ्गानुतापस्यानुवादत्वादेकमित्यस्यापि
प्रायश्चित्तान्तरनैरपेक्ष्यस्य न्यायप्राप्तस्यानुवादः । अन्यथा वाक्यानि
भिद्येरन्, विशिष्टाविषयाश्च भवेयुः । अतो यच्छब्दान्तर्गतत्वाद्यथाय-
थमनुवादत्वान्नार्थवादत्वं पूर्ववाक्यानाम् । अत एवान्यत्रापि (विष्णु-
पु० । अं० ३ । अ० ७ । श्लो० ३४।३५)—

“किङ्करा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः ।

समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनः सदा ॥

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

नाशौचं विद्यते तस्य सपवित्रकरो यतः”

इत्यादिभिः सातत्यमुक्तमिति ॥ ७५ ॥

लघ्वपि भक्ताधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वहानात् ॥ ७६ ॥

लघ्वपि सकृत्स्मरणकीर्तनादि महतामपि पापानां क्षेपकं नाशक
भवति । यतो भक्ताधिकारे प्रायश्चित्तान्तराणां सर्वेषां त्यागलक्षणहा-
निप्रतीतेरित्यर्थः । यथा गीतायां—(अ० १८ । श्लो० ६६)—

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ” इति ।

अत्र हि न काम्यकर्मत्यागपूर्वकत्वमर्थः । काम्यत्यागे पापाभावात् ।
किं भगवता मोक्षणीयम् । अथ पापान्तरं नाशयम् । काम्यत्यागस्यादृष्टा
र्थत्वापत्तेः । नित्यनैमित्तिकयोरपि त्यागपूर्वकता न तस्यार्थः, तयोस्त्या-
गे यदि विधिरस्ति, न ततः पापं, किं मोक्षणीयम् । अथ नास्तीति वा-
च्यम् । भैवम् । एवं वाक्येनैव तद्विधानात् पापाजनकत्वात् । अथ
“सर्वधर्मान् परित्यज्य” इत्यनेन संन्यासिनमनूद्य तदधिकारिकमिदम् ।
तेषामवकीर्णादिप्रायश्चित्तादिस्मरणात् तैः सह विकल्पप्रसङ्गात् पूर्व-
वन्महतामननुष्ठानं च स्यात् । न च सातत्येन तद्दोषपरिहारः ।

“महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः”

इत्यादिना लघुनोऽपि महत्क्षेपकत्वात् । किञ्च संन्यासाश्रमस्या-
सन्निधानेन बुद्धयनारोहात् । तस्माद्यथा लोके सर्वान् विहाय मां भज
क्लेशांस्ते नाशयिष्यामीत्यत्र क्लेशनाशकान्तरहानिः प्रतीयतातथान्त-
रपापनाशकान्तरत्यागोऽवगम्यते वाक्यादेव । एतेन कथं चित्संन्या-
सविधायकेन सहैकाध्यायपाठेऽपि न तद्विषयकत्वम् । प्रकरणसन्निधान-
योः सबलत्वात् । किञ्चास्मिन्नध्याये- (गी० । अ० १८ । श्लो० २)-

“काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः”

इत्यादिना काम्यकर्मत्याग एवोक्तो न संन्यासाश्रमः एवञ्च प्रायश्चि-
त्तान्तरत्यागसङ्कल्पेन केवलभगवन्नामादिभिरार्तिं यस्तर्तुमिच्छति तद-
धिकारिकमेव सकृत्स्मरणादि । तथा च भिन्नाधिकारादूषणानां समुच्चि-
तिः । नापि क्लेशभयाद्भयसामननुष्ठानम् । (गी० । अ० १८ । श्लो० ८)-

“दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्”

इत्यनेन तादृशसंन्यासस्य हेयत्वात् । (विष्णुपु० । अ० ६ । अ० ७ ।
श्लो० १०)-

“कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।

प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते”-इत्यादि ।

तदधिकारपरम् । एवम् (गी० । अ० ९ । श्लो० ३० । ३१)-

“अपि चेत् स दुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

क्षिप्रं भवाति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति”

इत्यनेन तथा (नृसिंहपु० । अ० ८ । श्लो० २८ । २९)-

“नारकाः कृष्णकृष्णेति नारसिंहेति चुकुशुः ।

इति संकीर्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम्”

इत्यादिना च भक्त्यधिकारः सुव्यक्त इति । अत्र कीर्तनस्योच्चार-
णत्वमात्रमिह प्रतीतं न तु प्रथमान्तपदेनेत्यादिनियम इति ॥ ७६ ॥

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खले वालीवत् ॥ ७७ ॥

(विष्णुपु० । अ० २ । अ० ६ । श्लो० ३४)-

“प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्”

इत्यादौ नामाऽतिदेशेन प्रायश्चित्तान्तरधर्मस्तु न मन्तव्यः । प्रायश्चित्तस्थानत्वात् तत्स्थाने तद्विधानादित्यर्थः । यथा (आश्वलायनश्रौतसू० । अ० ९ । खं० ७)—‘खले वाली यूपो भवति’ इत्यत्रपशुनियोजने यूपकार्ये खलेवालीविधिरिति यूपधर्मस्याष्टाश्रीकरणादेः प्रसङ्गस्तद्वदत्र नखलोमादिवपनानां प्रायश्चित्तधर्माणामप्राप्तिरिति । न च कर्तिनादेरपि पापक्षयहेतुत्वात् प्रायश्चित्तमेवेति वाच्यम् ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तयोर्निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥”

इत्यनेन तपोरूपे प्रायश्चित्तशब्दो मुख्यः अन्यत्र गौण इति ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अथाङ्गानां प्रधानाधिकरणनैयत्यात् तदधिकारश्चिन्त्यते—

आनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥ ७८ ॥

निन्दितचाण्डालादियोनिपर्यन्तं भक्तावधिक्रियते । संसारदुःखजिहासाया अविशेषात् । अथ वेदाध्ययनानाधिकारात् कथमत्र ‘त्रैवर्णिकानां स इति चेत्’ तत्राह पारम्पर्यादिति । (पूर्वमीमांसासू० । अ० १ । पा० १ । सू० २)—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (उत्तरमीमांसासू० अ० १ । पा० १ । सू० ३)—‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति च न्यायादलौकिकोऽर्थः श्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यत्र न विप्रतिपद्यामहे । किन्तु स्त्रीशूद्रादीनामितिहासपुराणादिद्वारा चाण्डालादीनां च स्मृत्याचारवदुपदेशपारम्पर्येण ज्ञानमपि श्रुतिमूलमेव भवति । यथा तेषां सामान्याहिंसाधर्मादिज्ञानम् । अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गादिति ॥ ७८ ॥

अतो ह्यविपक्वभावानामपि तल्लोके ॥ ७९ ॥

यतः सर्वाधिकारोऽतः खलु येषामत्र परभक्तिर्विपक्वभावं न गता । तेषां श्वेतद्वीपे भगवल्लीके परभक्तिसाधनानुष्ठानं स्मर्यते । यथा (महाभार० । शां० । मोक्षधर्मे । नारायणीये । अ० ३३८ ।)—

“क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ।

तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ॥

एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमे ॥”

इत्याद्युपक्रम्य तेषां परभक्तिसाधनानुष्ठानं श्रुतम् । (महाभार० । शां० । मोक्षधर्मे । अ० ३३८ ।)—

“सहिताश्चाभ्यधावन्तस्ततस्ते मानवा द्रुताः ।

कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥

ततो विवदतां तेषामश्रौषं विपुलध्वनिम् ।

बलिः किलोपक्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः”

इत्यादि । तस्मात् सर्वत्र तदधिकार इति । अत एव [उत्तरमी-
मांसासू० । अ० १ । पा० ३ । सू० २६]-‘तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्’
इति सूत्रितम् ॥ ७९ ॥

अथ विपक्वभावानामपि कथं न तल्लोक इत्युपोद्घातेनोच्यते-

क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु ॥ ८० ॥

तुश्चागतशङ्काव्यवच्छेदार्थः । नारायणीय एव श्रूयते (महाभा-
र० । शां० । अ० ३४६ ।)-

“येऽतिनिष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः”

इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलद्वारा अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणव्यूहक्रमेण
गतिमभिधायाभिहितं । (महाभार० । शां० । अ० ३४६ ।)-

“समाहितमनस्कास्तु नियताः संयतेन्द्रियाः ।

एकान्तभावोपगता बासुदेवं विशन्ति ते इति ”

क्रमगत्यभिधानम् । तथा पश्चादुक्तं-(महाभार० । शां० । मोक्ष-
धर्मे । अ० ३९० ।)-

“ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यक्रमाद्गतिः ॥

चतुर्थ्या चैव ते गत्यां गच्छन्ति परमं पदम् ।

नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ॥

अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्वच्छन्त्यव्ययं हरिम् ”

इत्येकगत्यभिधानं च पक्वभक्तिविषयत्वेनोपपद्यते । अन्यथा विरो-
धात् ॥ तस्मादपक्वविषयस्तत्तल्लोकलाभ इति ॥ ८० ॥

उत्क्रान्तिस्मृतिवाक्यशेषाच्च ॥ ८१ ॥

उत्क्रान्तौ (गी० । अ० ८ । श्लो० १०)-

‘भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव’ इत्युपक्रम्य (गी० । अ० ८ । श्लोक० १३)-

“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ”

इत्युक्तम् । तत्र च वाक्यशेषः । (गी० । अ० ८ । श्लो० २४)-

“अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ” इति

क्रमाद्गतिः श्रुता । तथा (गी० । अ० ८ । श्लो० १६)-

“आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ”

इति वाक्यशेषे लोकोपक्रमादुपशब्दमहिम्ना च तत्समीपलोकप्राप्तिरविपक्वभावानामेव युक्ता । विपक्वभावस्य न तल्लोकगमनमपि फलं युज्यते । तत्फलस्याक्षयित्वात्, तल्लोके साधनाननुष्ठानश्रवणाच्चाकिञ्च अविपक्वभक्तेस्तत एव क्रममुक्तिसिद्धौ तत्कालीनस्मरणविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तेन परभक्तिसमुच्चयो घटते । (गी० । अ० ८ । श्लो० २२)-

“ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ”

इत्यन्यनिरपेक्षमोक्षसाधनत्वावगतेः । तस्मात् तल्लोकेऽप्यधिकारः । भारतभूमेस्तु (विष्णुपु० । अं० २ । अ० ३ । श्लो० ५)-

“ न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ”

इत्यनेन कर्मोत्पत्तिहेतुतैव । भक्तिस्तु न कर्मात्मिकेत्युक्तं प्राक् ॥ तदङ्गानामप्राप्तिः स्यादिति चेन्न ॥ प्रधानप्राप्तावेवाङ्गप्राप्तेर्निषादस्थपतियागाङ्गवदिति । शूद्रादीनां तु वैदिकमन्त्रजकर्मनिवृत्तिर्न तु स्मरणकीर्तनादेर्भक्तिसाधनस्येति तावत्तैवाधिकारसिद्धौ न विद्याप्रयुक्तिकल्पना युक्ता ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि महापातकिनामपि परभक्तावेवाधिकारः । तथा तदङ्गाङ्गवेदानुवचनादावपीत्यत आह-

महापातकिनां त्वातौ ॥ ८२ ॥

पतनहेतुपापरतानां च पुनरातिभक्तावेवाधिकारः प्रायश्चित्तवन्नान्यत्र । तत्पापक्षयस्य सर्वापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वात् । “ भुञ्जानोवर्द्धयेत् पापम् ” इत्यादिना । तदपगमे तु सुतरामधिकारसिद्धिः ॥ ८२ ॥

अथैकान्तिकप्रस्तावात् सर्वधर्मः किं परभक्तितो भिन्न इति शङ्कापिशाचीमपाकरोति-

सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ८३ ॥

सा परा भक्तिरेवैकान्तभावो नान्यः । कुतः । गीतार्थेन प्रत्यभिज्ञाश्रवणात् । यथा नारायणीय एव (महाभार० । शां० । मोक्षध० । अ० ३५०)-

“ सहोपनिषदो वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।

पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥

ततो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाथ वा”

इति प्रश्ने प्रत्युत्तरं—

“समुपोढैष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः ।

अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वयम् ” इति ।

तस्मादेकान्तता परभक्तिरिति ॥ ८३ ॥

अथ गौण्योऽपि साक्षान्मुक्तिं जनयन्तु को दोषः, तत्राह—

परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह ॥ ८४ ॥

परां भक्तिं कृत्वैव सर्वेषां मुक्तावुपयोगः । तथा हि । सहेतुकं भग-
वानाह (गी० । अ० १८ । श्लो० ६८ ।)—

“य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयम्” इति ।

तच्चैतद्धर्मस्योपदेशफलमपि ब्रह्मभावापत्तिरित्येवार्थसिद्धौ ‘भक्तिं
मयि परां कृत्वा’ इति किमर्थमाह । तस्या मोक्षसाधनत्वेन श्रुतत्वात् ।
अत एवोपरिचरवसोः (महाभार० । शां० । अ० ३३७ ।)—
‘आत्मराज्यं धनं च’ इत्यादिना परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तेर्लिङ्गं प्रद-
र्शितमिति । स्वतः प्रयोजनाभावात् । तस्मात् सर्वेषां मुक्तिहेतुत्वेन
श्रुतानां परभक्तिजननेन मुक्तावुपयोग इत्यभिप्राय उन्नीयत इति ।
न चोभयजनकत्वम् । तस्य कर्मत्वेन मोक्षाजनकत्वात् । एवञ्च दृष्टार्थता
भवति वाक्यस्येति ॥ ८४ ॥

इत्याचार्यस्वप्नेश्वरविद्वद्वरविरचिते शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्यद्वितीयमाह्निकम् । २।२।

समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

भजनीयोत्तमत्वेन भक्तेरुत्तमता यतः ।

भक्ततद्भावतश्चात्र भजनीयो निरूप्यते—

भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥ ८५ ॥

ज्ञानाधीना ज्ञेयसिद्धिरिति तन्त्रेषु निर्णयः ।

ज्ञानं सत्ता न सा जातिर्जात्यादौ तदसत्त्वतः ॥

सत्त्वे वा नेष्टसम्बन्धकल्पनागौरवादपि ।

तस्माज्ज्ञानं परं ब्रह्म सर्वत्रानुगतं स्वतः ॥

तदभेदो दृश्यमात्रे दृश्यभेदस्तु सत्परे ।

घटो ज्ञानमितीदृक् स्यात् प्रत्ययः सन्निवेति चेत् ॥

अस्ति स्वरूपधीर्नैव सत्यत्वेनानुपस्थितः ।

तदुपादानविषये ज्ञानेच्छाकृतिहेतुना ॥

तासां सविषयत्वेन हेतुत्वे लाघवं महत् ।

यत् तत् सविषयं ब्रह्म गुणवन्नैव गौरवात् ॥

कालवेद्योपाधिकृता तज्ज्ञातृत्वादिकल्पना ॥ ८५ ॥

तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ ८६ ॥

तस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यशक्तिर्मायेति गीयते । (गी० अ० ७ । श्लो० १४ ।)-

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥”

तन्मायात्वं तु कार्याणां वैचित्र्यान्नानृतत्वतः ।

कार्यसत्त्वोपपत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताश्रुतेरिति ॥

मिथ्यात्वस्यानुपक्षेत्वं तन्मिथ्यात्वं न साम्प्रतम् ।

तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ॥

मिथ्यात्वस्याप्यतथ्यत्वात् सत्यत्वं सुतरां स्थितम् ।

मिथ्यात्वस्य च सत्यत्वे दृश्यसत्यत्वमागतम् ॥

अनीकानामभानाच्च भास्यत्वे तु सदेव तत् ।

रज्जौ सर्पादिभानं यदन्यथाख्यातिरेव सा ॥

अन्यस्य सदसत्त्वाभ्यां बाधाधारव्यवस्थितः ।

सा माया जडसामान्यं ज्ञेयत्वं नित्यमेव तत् ॥

अन्यथा तु व्यवस्था स्यात् तस्माच्चिज्जाड्यनित्यता ॥ ८६ ॥

व्यापकत्वाद्वाप्यानाम् ॥ ८७ ॥

एवं व्यापकतत्त्वेभ्यो व्याप्यतत्त्वसमुद्भवः ।

व्यापकानां हि तादात्म्याद्वाप्योपादानता मता ॥

न तावत् समवायेन भेदसम्बन्धगौरवात् ।

शब्दानां समयोऽप्येवं शृङ्गग्राहिकया लघुः ॥

सत्त्वेन सर्वकार्येषु कारणत्वं परेशितुः ।

निमित्तत्वं हि तद्बुद्धेर्बोद्धव्येष्वनुगतत्वतः ॥

बुद्धेस्तु साक्षिभास्याया अवोध्यत्वं यतो धियः ।

बोद्धव्याया बुद्धितत्त्वव्यभिचारेऽपि सम्भवेत् ॥
 सुतोत्थितस्य प्रलयाद्बुद्धेः प्रथममुद्भवः ।
 कार्यकारणभावादि बुद्ध्या निर्माति स प्रभुः ॥
 स्वतो निर्विषयाप्येषा चैतन्योपाधिभावतः ।
 तिलादिवत् प्रदीपस्था स प्रकारप्रकाशिनी (छां० ।)
 करिष्यामीति सङ्कल्पादहङ्कारोद्भवस्ततः ।
 स ऐक्षत बहुस्यामित्येवमादिश्रुतिस्मृतेः ॥
 बुद्धेर्विकारेष्विच्छादावनुगत्वादहङ्कृतेः ।
 साप्येकतत्त्वं तत्त्वे तु बुद्धिव्यापकभावनात् ॥
 ईशोऽहं कृतिजन्यत्वात् तन्नैयत्यादहङ्कृतेः ।
 मात्राभूतेन्द्रियादीनामहङ्कारोऽपि कारणम् ॥
 तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धत्वसंज्ञया ।
 सामान्यान्येव शब्दादिस्थूलानां चापि हेतवः ॥
 सर्वत्र ग्रह एव स्यात् तत्त्वानामिति चेदतः ।
 विकारग्रहणे जातिग्रहवत् तदग्रहस्थितेः ॥
 एवं व्यापकतत्त्वानां व्याप्येष्वनुगमः क्रमात् ।
 ब्रह्मादिसर्वतत्त्वानां घटोपादानता स्फुटम् ॥
 न कर्मणान्यथासिद्धिरिह तत्त्वस्य युज्यते ।
 तादात्म्यादन्यथा सिद्धेरतादात्म्यप्रयोजकम् ।
 एव कारणतत्त्वानां मोक्षोपायतया पुनः ।
 निर्मितिः प्राणिबुद्ध्यादेरतादात्म्यात्पृथक्पृथक् ॥
 आसर्गप्रलयादीनां बुद्धिर्नास्ति न यत् कश्चित् ।
 सुषुप्तौ जीवबुद्धीनां लयोनन्तः स मोक्षणे ॥ ८७ ॥
 अथानीश्वरसाङ्ख्यानां बुद्धेः सर्गो न युज्यते ।
 क्रमाद्विनिगमाभावादित्येतत् सूत्रमुच्यते—

न प्राणिबुद्धिभ्योऽसम्भवात् ॥ ८८ ॥

क्रमादेवर्षिसर्गादिः श्रूयते कस्य बुद्धितः ।
 सम्भवाद्वृत्तसर्गोऽयं तस्मादीशोऽस्ति बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 निर्मायोच्चावचं श्रुतीश्च निर्मिमीते पितृवत् ॥ ८९ ॥
 उच्चावचानि भूतानि धर्माधर्मानुसारतः ।
 निर्माय निर्मिमीतेऽसौ वेदांस्तद्वितकाम्यया ॥

यथा पितोत्पाद्य पुत्रानज्ञातौ ज्ञापयत्यपि ।
हिताहितपरीहारौ वाक्यैस्तद्वदयं प्रभुः ॥ ८९ ॥

मिश्रोपदेशान्नेति चेन्न स्वल्पत्वात् ॥ ९० ॥

अथायमीश्वरो नैव हितः पितृसमो यतः ।
पापसाधनहिंसाभिर्मिश्रयागोपदेशनात् ॥
इति चेन्न प्रधानांशफलसौख्याद्यपेक्षया ।
अङ्गहिंसाफलाल्पत्वान्नाहितस्तद्विधानकृत् ॥
नतु क्रत्वङ्गहिंसायाः प्रधानैकफलत्वतः ।
न सामान्यनिषेधस्य विषयत्वं प्रसज्यते ॥
कुर्यान्न कुर्यादित्येवं विकल्पस्त्वन्यथा भवेत् ।
तस्माद्विशेषादन्यत्र स्याद्यदाहवनीयवत् ॥
अत्रोच्यतेऽङ्गहिंसायाः स्यादपूर्वस्य हेतुता ।
पापहेतुश्च सामान्यहिंसेत्येवाऽविरोधिता ॥
अथ प्रबलदुःखस्याननुबन्धीष्टहेतुता ।
विध्यर्थोऽयं नञायुक्तस्तदभावस्य बोधकः ॥
तथा च सर्वान्मा हिंस्यादस्य दुःखाद्यहेतुता ।
सत्यं यागाङ्गहिंसातो यदुःखं प्रबलं न तत् ॥
प्रधानफलसौख्यादेर्नैयत्यान्नान्तरीयकम् ।
अन्यथातिप्रसङ्गः स्यात् प्रबलत्वानिरुक्तिनः ॥
तस्माज्जातिविशेषोऽयं दुःखेषु प्रबलत्वता ।
प्रायश्चित्तादिमरणे प्रयागमरणेऽपि वा ॥
आत्महत्याकृतं दुःखं तत्फलापेक्षया लघु ।
अतः प्रत्यवमर्शं हि प्राह पञ्चशिखोऽपि तत् ॥
स्वल्पत्वान्न बलीयस्त्वाद्यत्र दुःखस्य गौरवम् ।
पर्याग्निकरणोत्सर्गास्तत्र श्रुत्यैव दर्शिताः ॥

(मनु० । अ० ३ । श्लो० ६८)-

“पञ्चसूना गृहस्थानामिति स्मृतिषु चोदितम् ।

न सामान्यविशेषोक्तिर्न शून्ये सुतरां यथा ”

(विष्णुपु० । अं० ३ । अ० ६ । श्लो० १८ । १९)-

“रङ्गोपजीवी पशुहा नरक शरणं व्रजेत्” ॥ ९० ॥

श्रुतिप्रसङ्गाच्छ्रौतानामपूर्वमथ चिन्त्यते ।

कर्तृभोक्तृगतं तत् किमथ वा परमेश्वरे-

फलमस्माद्वादरायणो दृष्टत्वात् ॥ ९१ ॥

(उत्तरमीमांसा० । अ० १। पा० १। सू० २) (?)

राजादिरोषतोषाभ्यां दृष्टत्वात् कर्मणां फलम् ।

अस्माद्ब्रह्मण एवाह भगवान् वादरायणः ॥

तन्न कर्तृगतं पुत्रे जातेष्टिफलदर्शनात् ।

अथ भोक्तृगतो भोगः कस्मिन्नित्येव चिन्त्यते ॥

अन्योन्याश्रय एव स्यादुभयोः सव्यपेक्षणात् ।

तस्माद्दृष्टतया रोषतोषाभ्यां परमेशितुः ॥

हिताहितफलप्राप्तिः फलोद्देश्यगता भवेत् ।

नाप्युद्देश्यगतत्वेन व्यापारान्तरकल्पनम् ॥

अन्यथा राजसेवादावप्यपूर्वं प्रसज्यते ।

अत एवेश्वरप्रीतिप्रदत्वं कर्मणां श्रुतम् ॥ ९॥

(गी० । अ० १२। श्लो० २०)-

“ये तु धर्माभूतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ” ॥

रोषतोषादिसत्त्वेऽपि न संसारित्वमीशितुः ।

तद्भूतत्वाददुःखत्वान्नित्यमुक्ततयापि च ॥ ९१ ॥

व्युत्क्रमादाप्ययस्तथा दृष्टम् ॥ ९२ ॥

प्रलयो व्याप्यतत्त्वानां व्यापकेषूत्क्रमान्मतः ।

व्यापिकायां मृदि व्याप्यघटादिलयदर्शनात् ॥ ९२ ॥

इत्याचार्यश्रीस्वप्नेश्वरविद्वद्वरविरचिते शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ॥ ३ ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मभावो हि मुक्तिरित्यभिधीयते ।

तद्विवेकतयात्रापि भजनीयविवेचनम् ॥

अन्यस्य कथमन्यत्वं घटेतेति वितर्कयन् ।

जीवानां भगवद्भावे योग्यतामाह सूत्रकृत-

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहानादादित्यवत् ॥ ९३ ॥

(छान्दो०) ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ’ (गी० ।

अ० १३। श्लो० ३३। ३४)-

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ”

इत्यादिभिस्तस्यैकत्वमेव स्वभावः । उभयथा चात्मप्रत्ययः सजीवो पाधिबुद्धिरात्मानुकृतः । तथा च श्रुतिः ‘एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’ । (विष्णुपु० । अ० २ । अ० १६ । श्लो० १२)-

“सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक्पृथक्”

इति । ततः परभक्त्या जीवोपाधिबुद्धिहाने सति पुनरेकत्वमप्यविरुद्धं यथादित्यस्य प्रकाशात्मनः प्रतिबिम्बोपाधिदर्पणाद्यपगमे तद्वत् ॥ ९३ ॥

पृथगिति चेन्न परेणासम्बन्धात्प्रकाशानाम् ॥ ९४ ॥

पृथगेव परस्परमत्यन्तभिन्नाः प्रकाशात्मान एव जीवाः । अन्यथा कश्चिन्मुक्तः कश्चिद्वद्ध इति व्यवस्था न स्यादिति चेन्न । कथंचिदनीश्वरसांख्यानां तथा संभवेऽपि सेश्वरसांख्यानां तदसम्भवात् । कथम् । प्रकाशात्मनां परेण परमेश्वरेण सह द्रष्टृत्वदृश्यत्वलक्षणसम्बन्धाभावात् तेषां स्वप्रकाशतयादित्येनैव प्रदीपानामप्रकाशनात् । तथा चानीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वं ज्ञेयत्वं च ब्रह्मणः स्यात् । अथ प्रकाश्याः । तेषां जाड्यप्रसङ्गात् । नापि मिथोबुद्धिवृत्त्या प्रकाशयत्वम् । तद्धि तमोऽभिभूत्यैव नेवान्तःकरणसत्त्ववृत्त्या । न च तदयोग्यत्वे तत् सम्भवति । न खलवावरणनिवृत्तावपि दीपो दीपान्तरप्रकाशय इति बाह्याभ्यन्तरप्रकाशयोः कश्चिदौपाधिकोऽप्येकधर्मः । येन (बृहदा०) ‘स्वयं ज्योतिरेवायं पुरुषः’ इत्यादौ गौणो ज्योतिःशब्दः । तस्माच्चिदात्मा जगत्प्रकाशकत्वेनैव सिध्यतीति न तत्र परापेक्षा । किञ्च मनोधर्मभ्रमतत्त्वधियोरधिष्ठानतया चात्मसिद्धिरप्रत्यूहैव । बुद्धिवृत्तीनां तु गौण एव ज्ञानत्वसुखत्वव्यवहारः ।

किं मानमात्मनां भेदे बुद्धितत्त्वभिदा स्थिता ।

बन्धमोक्षव्यवस्थाने नित्यमुक्तात्मनां कुतः ॥ इति ॥ ९४ ॥

अथ विकारिण एव सत्तात्मानो ज्ञानेच्छादयस्तद्गुणाः । जानामीच्छामि सुखीत्यादिप्रत्ययादिति मतं निरस्यन्नाह-

न विकारिणस्तु कारणविकारात् ॥ ९५ ॥

न ज्ञानादिविकारवन्त आत्मानो भवितुमर्हन्ति । कुतः । सुखोपल-
म्भादेः करणगतत्वेन ज्ञानादीनामुपपत्तेरात्मनामविकारित्वात् । तथा
हि । सुखोपलब्धिः स करणिकेत्याद्यनुमाने तादृशकरणसम्बन्धस्य तादा-
त्म्येन सत्त्वात् सुखादयो नात्मविकाराः आत्मनि प्रतीतत्वाद्गौरत्वादिवि-
वदित्यनुमानाच्च । एवमहन्त्वस्यापि कारणतादात्म्येनैव मनसा ग्रहणं
सुषुप्तौ मनो लये तदग्रहणं कालोपाधीनां कालत्ववदिति दिक् ॥ ९५ ॥

अथ कथं जीवस्य ब्रह्मभाव इत्यपेक्षायामाह-

अनन्यभक्त्या तद्वुद्धिर्बुद्धिलयादत्यन्तम् ॥ ९६ ॥

(गी० । अ० ८ । श्लो० २२)-

“पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्”

इति श्रुतम् । तथा (नृसिंहपु०)-भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्तौ किमर्थं क्रियते न यन्नः” इति । तस्मात् परभक्तिमात्रेण बुद्धेरत्य-
न्तलये सति ब्रह्मानन्दावाप्ति लक्षणा मुक्तिरित्यर्थः । तथा च तदीयबु-
द्धिविलयप्रागभावसहवृत्तिब्रह्मानन्दावाप्तिर्मुक्तिरिति तल्लक्षणं सूचित-
म् । अथ ब्रह्मानन्दावाप्तेः सिद्धत्वेनापुरुषार्थत्वमिति चेन्न । ग्रामादिव-
द्विशिष्टतया पुमर्थत्वात् । अत्र बुद्धिर्जीवोपाधिर्मता । भगवत एव बु-
द्धितत्त्वाभ्युपगमात् । अन्यथा इदं सुखमत्र सुखत्वमिति ज्ञानाज्जाते-
नित्यतया तद्विशिष्टस्य पुमर्थाभावप्रसङ्गात् । ईहाकृत्योर्विकल्पकत्वा-
भावात् । तस्मादसिद्धोपरागेण सिद्धे अपीच्छाकृती इति । कृत्यसा-
ध्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति च तद्व्येनादौ बलवदनिष्ठानुबन्धित्वतिरो-
धानादिवोक्तद्वारागेण कृत्यसाध्यत्वमपि तिरोधाय प्रवर्त्तितमिति-
किमनुपपन्नम् । ‘आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्’ इत्यागमा-
दपि तथात्वमध्यवसेयमिति ॥ ९६ ॥

अथ परभक्तिसिद्धौ जीवनादृष्टभोगवदितरेषामपूर्वाणामपि भो-
गेनैव लय इत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यत उच्यते-

आयुश्चिरमितरेषां तु हानिरनास्पदत्वात् ॥ ९७ ॥

आत्मरतौ सत्यां (छां०) ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
सम्पत्स्ये’ इति । तथा (विष्णुपु० । अ० २० । श्लो० २०)-

धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।

समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ”

तथा च आयुर्जीवनादृष्टं तन्मात्रमेव चिरं परभक्तौ सत्यामापि मुक्तिप्रतिबन्धकं तावदेव जीवन्मुक्तिः । इतरेषां धर्माधिर्माणां जीवनादृष्टलये सति बुद्धेरत्यन्तलये भोगास्पदस्याभावाद्बुद्धिभोगाभाव एवेति नानिर्भोक्ष इति बुद्धेरपि विकार्यत्वेन कारणत्वात् । नापि तददृष्टाहेतुत्वम् । कारणान्तराभावे फलानिष्पत्तावपि हेतुत्वाक्षतेः । तस्य भगवत्तोषरोषरूपस्यापि लयः कालात् प्रलयसामग्रीतो वा, यथांगापूर्वाणामङ्गवैशुण्यादजनितपरमापूर्वाणां लय इति । ब्रह्मार्पणं तु प्रतिबन्धकीभूतकर्मणामबन्धायेति । सर्वमनवद्यं परंपरयैव ज्ञानाग्निना कर्मक्षय इति ॥ ९७ ॥

अथ जीवस्य संसारः किमज्ञानकृतो मतः ।

उताभक्तिकृतस्तत्र सूत्रमेतत्प्रवर्तते-

संसृतिरेषामभक्तिः स्यान्नाज्ञानात् कारणासिद्धेः ॥ ९८ ॥

स्वर्गोऽथ जीवन्मुक्तत्वं मुक्तिरेषां त्रयी गतिः ।

जीवन्मुक्तिः परा भक्तिस्तदसिद्धिस्तु संसृतिः ॥

सापि भक्तेः कामनानामभावादेव तिष्ठति ।

भक्तौ सत्यां निवर्तेत तथा चोक्तं महर्षिभिः ॥

(विष्णुपु० । अं० १। अ० ९। श्लो० ९६)-

“तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा तावन्मोहस्तथा सुखम् ।

यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाद्यमोचनम् ॥

तत्त्वाज्ञानकृता सृष्टिर्ज्ञानात्तद्भानिरिष्यते ॥

रज्जुसर्पादिहेतूनामभावात् तदसम्भवात् ॥

जन्मानि घोरयमकिङ्कुरताडनानि

दैन्यानि तानि तपनात्मजदर्शनानि ।

जन्तोर्हंममतरङ्गकुरङ्गतृष्णा

कृष्णांघ्रिपङ्कजपराङ्मुखतानुभावः ” इति ॥ ९८ ॥

त्रीण्येषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्बुद्भवत् ॥ ९९ ॥

एषां जीवानां त्रीणि नयनानि साधनानि । अर्थप्रमितौ प्रमाणभूतानीति यावत् । प्रमितत्वाविशेषेऽपि करणत्रैविध्यात् त्रैविध्यम् ।

तानि यथा-ज्ञायमानयोग्यपदपदार्थरूपः शब्दः शाब्दप्रमाकरणम् ।
 तस्य प्रथममभिधानमलौकिकभक्तेस्तत्साधनतादौ प्राधान्यकथनार्थ-
 म् । तथा ज्ञायमानव्याप्यपक्षधर्मलिङ्गज्ञानमनुमितिकरणम् । अस्माकं
 सत्कार्यत्वाज्ज्ञायमानत्वमप्यविबुद्धम् । प्रत्यक्षप्रमितिकरणान्यक्षाणि
 विषयसम्बद्धानि । तानि च मनःश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणानि षट् स्वस-
 म्वन्धेनान्तःकरणस्य तमोऽभिभूय चिदात्मप्रकाशमानार्थाकारां सत्त्व-
 वृत्तिं जनयन्ति । अत एवोक्तं (गी० । अ० १४ । श्लो० ११) 'सर्व-
 द्दारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते' इति । जीवबुद्धिरूपमनसो दुः-
 खादिविकारास्तु नाज्ञाताः सन्तीत्यात्मप्रकाशेनैव प्रकाश्यन्त इति न
 तत्र सत्त्ववृत्त्यवकल्पनम् । गौरवात् । एतदेव साक्षिभास्यत्वम् । एवं श-
 ब्दानुमानप्रत्यक्षभेदात् त्रीण्येव प्रमाणानि । यथा रुद्रस्य त्रीणि चक्षुर-
 धिष्ठानानि चन्द्रसूर्याग्निरूपत्वाच्चिद्धानि । नाधिकानि न न्यूनानि तद्वत्
 उपमान तु शक्तिग्रहमात्रार्थम् । तच्च सामान्यतोदृष्टानुमानसहकारेण
 प्रसिद्धपदसामानाधिकारण्यात् कविकाव्यपरिच्छेदवन्मनसापि सम्भ-
 वतीति त्रिष्वेवान्तर्भूतमिति न पृथक् प्रमाणविचारोऽस्माभिर्न्यायतत्त्व
 निकषे वेदान्ततत्त्वनिकषे च निरूपित इति नेह प्रतन्यते ॥

Indira Gandhi National
 Centre for the Study of
 Constructive Movements

जीवबुद्धिर्मनो नाम तत्सङ्कोचविकासवत् ।

यौगपद्यायौगपद्ये धियां तेनोपपद्यते ॥ १ ॥

ईश्वराऽहङ्कृतेर्जीवबुद्धीनामुद्भवो यतः ।

बुद्धौ दुःखादिवत्साक्षादहन्त्वमपि गृह्यते ॥ २ ॥

माणाभूतेन्द्रियादीनां भगवद्बुद्धिजन्मतः ।

भगवद्बुद्धिबोध्यत्वाच्चिदग्राह्यं तथेन्द्रियैः ॥ ३ ॥

भूतानि पञ्च तन्मात्राः पञ्च चैकादशेन्द्रियम् ।

अहम्बुद्धिप्रधानात्मपरेशास्तत्त्वसंग्रहः ॥ ४ ॥

इति षड्विंशतितत्त्वानि ॥ ९९ ॥

अविस्तरोभावाविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगात् ॥ १०० ॥

प्रसङ्गादुत्पत्तिलयौ चिन्त्येते । तत्रोत्पत्तिराविर्भावलक्षणा सत एव
 क्रियायोग्यता । तथा तिरोभावस्तदयोग्यता । एवं वृद्धिहानादयो वि-
 करा एव भवन्ति । कुतः । करोति घटं नाशयति घटमित्यादौ धात्वर्थ-
 फलसम्बन्धव्यपदेशात् । ते च सत एव घटन्ते नासतः । तथा चोक्तं ।

(गी० । अ० २ । श्लो० १६)-

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”

इति । एवं भवति नश्यतीत्यादावपि क्रियाश्रयत्वं प्रतीयते । तच्च सत एव संभवति । स चाद्यक्षणसम्बन्धः । नाशप्रतियोगित्वं च तदर्थः । आद्यत्वस्यानिरुक्तेः । न चाविर्भावस्याविर्भावान्तरावश्यकत्वे । अनवस्थागौरवयोरन्यतरप्रसङ्गः । घटसामग्र्या एवाविर्भावस्याविर्भावत्वात् । अत्यथा उत्पत्तेरुत्पत्तावपि तथात्वप्रज्ञात् । एवं च घटस्य पूर्व-पूर्वाविभक्तिरिरोभावपरंपरैव प्रागभावस्तिरोभावश्च स एव नाशः स च कदाचिदात्यन्तिकोऽपि । यथा देवदत्तशरीरस्य यथा वा मुक्तबुद्ध्यादीनाम् । अन्योन्यात्यन्ताभावौ च परस्परविरुद्धधर्मतदाधिकरणयोर्नातिरिच्येते । अन्यथा भावेऽप्यभावान्तरस्वीकारप्रसङ्गादिति । प्रलये तु प्रलयाख्यविकारातिरिक्तस्य विकारस्याभाव एव । संस्कारास्तु सूक्ष्मात्मनातिष्ठन्तीति न कोऽपि दोषः ॥ १०० ॥

परिवर्तिपीतवसनं घनोपमं शतपत्रपत्रसदृशायतेक्षणम् ॥

धृतवेणुरेणुपरिमण्डितं गवां हृदि वोऽस्तु कौस्तुभविभूषणं महः ॥ १ ॥

गौडक्ष्मावलये विशारद इति ख्यातादभूद्रूपणेः

सर्वोर्वीपतिसार्वभौमपदभाक् प्रज्ञावतामग्रणीः ॥

तस्मादास जलेश्वरो बुधवरः सेनाधिपः क्षमाभृतां

स्वप्नेशेन कृतं तदङ्गजनुषा सद्भक्तिमीमांसनम् ॥ २ ॥

इति श्रीस्वप्नेश्वरविद्वद्वराचरिते शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ २ ॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तेयं भक्तिमीमांसा सूत्रं सभाष्यम् ।

क्षेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम) यन्त्राक्षरालय-मुंबई.

p. 10, 12, 29, 32,

B. D. HOME LIBRARY.	
DAYALBAGH.	
NO.....	
DATE.....	
PRICE.....	
Indhi National Centre for the Arts	

अवश्यमिदं द्रष्टव्यम् ।

अस्माकं मुद्रणालये वेद-वेदान्त-धर्मशास्त्र-प्रयोग-योग-
सांख्य-ज्योतिष-पुराणेतिहास-वैद्य-मंत्र-स्तोत्र-कोश-काव्य-
चम्पू-नाटकालंकार-संगीत-नीति-कथाग्रंथाः बहवः स्त्रीणां
चोपयुक्ता ग्रंथाः, बृहज्ज्योतिषार्णवनामा बहुविचित्रचित्रितो
ऽयमपूर्वग्रंथः संस्कृतभाषया, हिन्दीमार्वाज्यन्यतरभाषाग्रन्था-
स्तत्तच्छास्त्रार्थानुवादकाः, चित्राणि, पुस्तकमुद्रणोपयो-
गिन्यो यावत्त्यस्सामग्र्यः, स्वस्वलौकिकव्यवहारोपयोगिचित्र-
चित्रितालिखितपत्रवत्पुस्तकानि च; मुद्रयित्वा प्रकाशन्ते
सुलभेन मूल्येन विक्रयाय । येषां यत्राभिरुचिस्तत्तत्पुस्तका-
द्युपलब्धये एवं नव्यतया स्वस्वपुस्तकानि मुमुद्रयिषुभिः
सुलभयोग्यमूल्येन सीसकाक्षरैः स्वच्छोत्तमोत्तमपत्रेषु मुद्रि-
तत्तत्पुस्तकानां स्वस्वसमयानुसारेणोपलब्धये च पत्रिकाद्वारा
तैः प्रेरणीयोऽस्मि । अधिकमरुमदीयसूचीपुस्तकानां भिन्नभिन्न-
विषयाणां तत्तन्मासिकानां प्रापणेन “श्रीवेङ्कटेश्वरसमाचार”
पत्रिकाप्रापणद्वारा च ज्ञेयमिति शम् ।

KHEMRAJ SHRIKRISHNADAS,

“SHRI VENKATESHWAR” STEAM PRESS

BOMBAY.

खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम) दन्त्रालयाध्यक्ष-मुम्बई.